

Arne Jarrick

Johan Hjerpe och hantverkaruppståndet för kung och krig 27 april 1789¹

Inledning

Måndagen den 27 april 1789 kom Stockholms hantverkargesällar bullrande genom Gamla stan. Natten hade de antagligen inte tillbringat hemma hos sina mästare som de bort, utan på härbärgena med dryckenskap och annat sattyg. Omkring halv tolv på förmiddagen intog de Riddarhustorget. Här fortsatte de att skräna till klockan fyra på eftermiddagen, ”då ett häftigt infallande regn, för- enadt med polisbetjäningens svigtande käppar, bidrog att skingra den druckna hopen”.²

Det var riksdagens sista sammanträdesdag. Hantverkargesällerna var på plats för att interfoliera den upprörda diskussionen i ridderskapet och adeln med sin hotfulla närvaro. Gustav III behövde mycket pengar för det pågående kriget med Ryssland och Catharina II. Skulle adeln ge vika för kungens krav på bevillning till en kommande riksdag i en obestämd framtid, eller neka att binda sig för mer än två år?

Hantverkargesällerna hade begett sig till Riddarhuset för att skrämja adeln att lyda kungen. Inte underligt då att många rädda adelsmän hade ”under deras öfverplagg dolda sablar och laddade pistoler”³ då de sökte bana sig väg genom folkmassan till mötet på Riddarhuset.

Adelsmännen måste ha varit beredda på ett fientligt hantverkaruppstånd för kung och krig. Annars hade de inte vetat att beväpna sig. Däremot tycks de ha blivit mycket överraskade då kungen plötsligt inträdde i riddarhussalen, mitt i förhandlingarna, och under uppsluppna hurrarop från massan utanför.⁴ Inte nog således med en larmande hop, nu måste ridderskapet och adeln dessutom söka undkomma Gustav III:s teatraliska och maktfullkomliga övertalningskonster.

Adeln misslyckades, kungen firade ännu en av sina ödesdigra despotiska triumfer och kriget kunde fortsättas. Men vad betydde utgången för stödtrupperna utanför? Hade de någon självständig del i adelns nederlag och kungens seger, eller var de bara en politiskt likgiltig hop som köpts för en sup och ”24 sk/il-ling/ hvardera”?⁵

Att ständerna sammankallats just på en måndag är en händelse som liknar en tanke, eftersom gesällernas bruk att fira frimåndag troligen var en levande tradi-

tion ännu vid 1700-talets slut.⁶ Visserligen var det naturligt från konstitutionell synpunkt att avsluta riksdagen just den 27 april,⁷ men Gustav III lät knappast binda sig av sådana futiliteter (se nedan s 249–250).

Det finns flera bevarade berättelser om dramatiken på Riddarhustorget då ryktesspridningen tycks ha varit omfattande. Ändå har ingen ur den larmande hopen själv efterlämnat någon berättelse om sin syn på den.⁸ Hantverkargesällerna tycks *post festum* ha tigit lika unisont som de bullrade då det begav sig.

Denna socialt så typiska tystnad är lika naturlig som beklaglig. Bara från en person som socialt stod hantverkargesällerna nära finns en skildring bevarad. Den är skriven av skräddarsonen och lärftbodsbiträdet Johan Hjerpe och ingår i den digra dagbok han förde åren 1788–1792.⁹ Hjerpe var med på Riddarhustorget som ett slags deltagande observatör. Han delade gesällernas entusiasm för kung och krig, också i hög grad deras sociala erfarenheter, men däremot inte deras gemenskap. Trots att han sprang med dem – nyfiken och upplivad av vad som var på gång – tycks han ha varit en ganska utanförstående aktör.¹⁰

Dock visste Hjerpe antagligen mer om vad dessa enkla människor tänkte och ville med sitt uppbåd för kungen än andra vittnen, som på större socialt avstånd antingen tilldelade dem upproriskt rojalistiska avsikter eller betraktade dem som ryggradslösa instrument för mäktiga konspiratörer bakom scenen. För även om Hjerpe inte riktigt var kamrat med sina ”klassbröder” hämtade han ändå ideologisk inspiration från dem och från den småborgerliga miljö han vuxit upp i. Dagboken, ja redan förekomsten av dagboken, avslöjar att Hjerpe var en sär-ling bland gesäller och bodbiträden, men dess innehåll vittnar samtidigt om de snäva gränserna för hans avstånd till dessa människor.¹¹ Härigenom blir det som Johan Hjerpe meddelat om sig själv intressant också för analysen av hantverkargesällernas attityder.

Nu är jag emellertid inte snävt intresserad av vad hantverkargesällerna ville uppnå 27 april 1789. Ett ”önskesyfte” eller en ”önskefråga” skulle snarare vara att ur denna händelse söka utläsa något om vad som moraliskt kan ha väglett aktörerna, dvs konkret var de tycktes dra gränsen för sitt våld gentemot ”fienden”. En annan central fråga vore att ta ställning till om de agerade strategiskt eller utan strategi och slutligen skulle det vara intressant att söka utröna vilka psykiska behov dessa människor sökte tillfredsställa denna dag, behov som inte direkt måste knytas till de synliga målen för aktionen.

Det empiriska underlaget tillåter inte en tillfredsställande behandling av dessa frågor. Därför ska jag här använda vittnesmålen om hantverkarpuppådet huvudsakligen till belysning av sådana attityder som mer tydligt kom i dagen den 27 april – hos gesällerna i allmänhet och hos Johan Hjerpe i synnerhet. Men denna genomgång syftar ändå till en diskussion som jag avslutningsvis kommer att föra kring ”önskefrågorna”. Diskussionen tar sin utgångspunkt i de tolkningsperspektiv som dominerat inom massupplöppsforskningen de senaste 20–30 åren¹², men innebär ett förslag till delvis nya tolkningsramar för den psykologisk-sociala dynamik som är i verksamhet då många människor agerar tillsammans.

Ett dramatiskt förlopp med sociala sammanstötningar är fyllt av oöverlagda handlingar. Plötsligt är det bråttom och människor hinner inte ge akt på sig själva. Genom att studera sådana tilldragelser skulle det kunna bli möjligt att få syn på mänskliga behov och egenskaper som annars hålls tillbaka, behov som kan vara mycket grundläggande och mycket konstanta tvärs igenom de dramatiska förlopp där de plötsligt framträder. Konstansen i sådana grundläggande behov manifesteras kanske i att olika massupplopp företer en del likartade yttre drag, trots väsentliga skillnader i uttalade mål och trots stort tidsavstånd dem emellan.¹³

Att just hantverkaruppbådet 27 april 1789 fångat mitt intresse beror på att det var en extra dramatisk tilldragelse, där extra många människor ställde sig i vägen för varandra. Detta upplopp kan i vissa avseenden jämföras med andra beramade folkupplopp i Stockholms förindustriella historia, även om den dramatiska intensiteten här var långt mindre än t ex i fersenska upploppet 1810 och den okontrollerade folkliga anarkin inte utvecklades lika långt som i Crusenstolpekravallerna 1838.¹⁴

1780-talets sista år var mycket händelserika, och jag kunde ha valt en annan händelse från denna tid. Under kriget mot Ryssland 1788–1790, som Gustav III provocerade fram för att ge sig själv en plats bland de stora ”Gustaverna”¹⁵, var det lägre borgerskapet vid flera tillfällen i rörelse för krig och kung, mot adel och ”fega” officerare.

Så märkbar var aktiviteten bland Stockholms invånare, att stadens beryktade polismästare Henrik Liljensparre i ett brev till kungen om ett annat upplopp meddelade att ”En händelse af sådan art, här i Riket lika så ovanlig, som mot nationens hittills kända fridsamma lynne stridande, väckte min uppmärksamhet”.¹⁶

Några politiska, ideologiska och sociala omständigheter

Händelseförloppet på Riddarhustorget den 27 april 1789 ska nu rekonstrueras sekvens för sekvens. Låt mig dock allra först och mycket kort framhålla några av de politiska, ideologiska och sociala omständigheterna kring hantverkaruppbådet 27 april.¹⁷

Gustav III hade, enligt Lönnroth, ända sedan början av 1780-talet umgåtts med planer på ett hjältekrig mot Ryssland.¹⁸ Ändå tycks det inte ha funnits några yttre tvingande anledningar till krig, hur obetvinglig den krigiska lågan än kan ha brunnit i kungens själ.¹⁹ I den officiella krigspropagandan blev dock hotet från Ryssland, och från den ”landsförrädiska” svenska adeln, dominerande teman. Dessa teman framträdde särskilt från och med sommaren 1788, då Anjalaförbundet bildades.²⁰

Att rysshottet kanske var ett påhitt, hindrade inte att de ofrälse massorna kunde eldas till patriotiska yttringar av det. Det måste ha varit mycket svårt, för att inte säga omöjligt, att skaffa sig en sann bild av det verkliga läget, också för den

som läste allt som gick att komma över. Nyheter och kungörelser var systematiskt snedvridna och förljugna.²¹ De adelsfientliga känslorna var dessutom alltför lätta att framlocka.

1789 års riksdag tycks ha varit sammankallad främst för *ett* syfte, att ge Gustav III medel att slutföra de krigsplaner han redan till en del satt i verket.²² Dock fattades en rad andra betydelsefulla civila beslut på riksdagen, men de flesta skulle kunna knytas till kungens strategi att få med sig de ofrälse stånden mot adeln och för kriget.²³ Riksdagens mest avgörande händelse var naturligtvis kungens statskupp i februari (förenings- och säkerhetsakten), men det folkliga stödet till den upplysta despotin kulminerade med hantverkaruppståndet och det hela slöt med att kungen åter fick som han ville.

Den folkliga anarkin utbröt i ett uppifrån frammanat ideologiskt klimat som det är viktigt att känna till då man söker fixera mentaliteten och motiven hos de inblandade. Just genom sin geografiska närhet till landets maktcentrum fick Stockholms borgerskap – och hantverkarna med dem – en säreget stor betydelse i det politiska livet.²⁴

Men tumultet var inte bara ”frammanat”, de politiska och ideologiska signalerna inte utsända i ett ekonomiskt eller socialt vakuum. Attityderna bland fattiga eller halvfattiga gesäller och mästare måste också knytas till den ekonomiska och sociala situationen i staden.

Stockholm befann sig i en period av långvarig ekonomisk stagnation, både i relation till andra städer och i jämförelse med landsbygden.²⁵ Inom ramen för stadens långsiktiga stagnation mötte särskilt de borgerliga näringarna (handel, manufaktur, hantverk) ökade svårigheter.²⁶ Hantverket hade svårt att hävda sig,²⁷ vilket framgår av figuren nedan, men manufakturerna drabbades kanske värst.²⁸

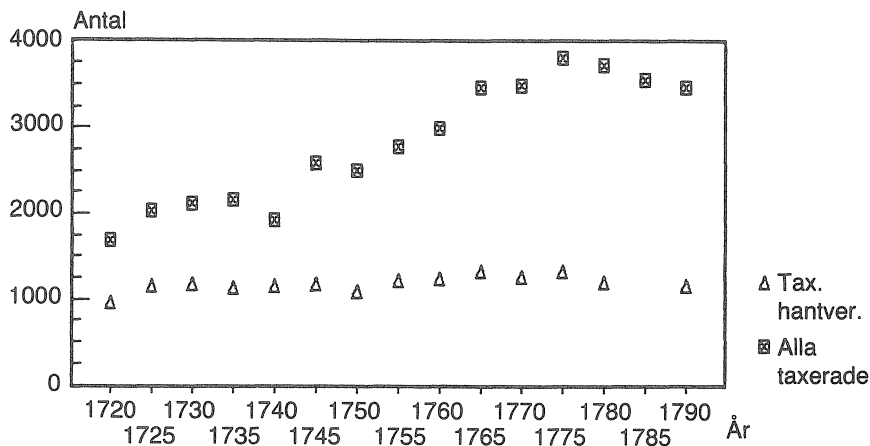

Fig 1. I borgerlig näring till ordinarie kontribution taxerade i Sthlm 1720–1790. Källor: Boethius (1943) s 441, Söderlund (1943) s 316, Söderlund (1949) s 86.

Alltfler gesäller gav upp hoppet att kunna etablera sig som självständiga bur-skapsägande hantverkarföretagare. Under trycket av ekonomisk och demografisk kris minskade giftermålsfrekvensen i staden som helhet.²⁹ Bland hantverkargesällerna blev det tvärtom, de gifte sig i allt högre grad: att dröja med äkten-skapet i väntan på inträde i ämbetet kunde annars bli till en evig väntan.³⁰

Enligt Söderlund var det särskilt bland skrån på tillbakagång eller med stora kapitalbehov som gesällernas giftermålstal ökade. Det hela kompliceras dock av att gesällernas andel av antalet mästarar inte ökade mer bland dessa än inom Stockholms skråväsende som helhet.³¹ Skillnaderna i etableringsvillkor skråna emellan räcker därför inte som förklaring till varför exempelvis skomakarna hellre än andra gesäller övergav ungarlstraditionen bland bröderna.

De anti-aristokratiska politiska och ideologiska signalerna utsändes i en ”gynnsam” social och ekonomisk miljö. I den fattiga hop som utsattes för propa-gandaflödet fanns stort missnöje, såväl med de skråegoistiska mästararna som med adeln. Här fanns mycken aggressiv energi som sökte sitt föremål och som krigsivrarna ville utnyttja och kontrollera.

Aktörer, arenor och vittnen

Aktörer

Gator, kaféer och möteslokaler genljöd av människors upprörda röster. Många var på benen den 27 april och alla inblandade kan inte hållas i blickfånget.

Även om det är *hantverkargesällernas* attityder jag vill åt står på sätt och vis *Johan Hjerpe* i centrum för intresset, den ende av folket som tycks ha efterläm-nat betraktelser över händelsen. Visst återger jag andras vittnesmål också, men dessa människor figurerar ändå i hög grad som delar av Hjerpes föreställnings-värld mer än som underlag för en framställning om hur det verkligen gick till.

Om *Gustav III* finns i dag inte mycket att tillägga, men eftersom han var ständigt närvarande i allas sinnen måste han komma med.

Adeln figurerar i framställningen främst som motpart till hantverkargesällerna och som spegel för deras strävanden. På samma sätt är det med ytterligare några personer, bland dem en av prästeståndets främste företrädare *Olof Wall-qvist* och skådespelaren *Abraham de Broën*, en rojalistisk hetsporre som nu – och vid andra tillfällen – gick i spetsen för stadens ”pöbel”.³²

Här är så slutligen bland aktörerna *Henrik Liljensparre* – spindeln i det poli-siära nätet – vars betydelse för hantverkargesällerna måste diskuteras om man vill försöka komma åt vad som var eget i deras attityder och uppträdande.³³

*Arenor*³⁴

Riddarhustorget skulle alltså bli den centrala skådeplatsen för dagens dramatiska händelser, men under morgonens första timmar gjorde sig huvudaktörerna beredda på annat håll.

Tidigt om morgonen samlade kungen sina förtrogna på *slottet*. Någon gång mellan klockan tio och elva inledde de ofrälse stånden sina enskilda överläggningar:³⁵ bönderna i *nya rådhuset* på Riddarhustorget, borgarna i sitt ”wanliga rum å *Stadens Beurse*” (vid Stortorget, min kurs.) och prästerna i *Storkyrkan*.³⁶ Till dem alla skulle löpare komma springande med hemliga biljetter från det höga majestätet (se nedan s 245). På *hantverkarhårbärgena* var gesällerna beredda på signalen till uppbrott, medan Johan Hjerpe travade i väg till *Stortorget* för att sköta sitt arbete i *lärfboden*. Riddare och adelsmän gjorde morgontoalett, fäste vapnet under kappan och begav sig mot Riddarhuset. Kanske tog en och annan vägen om något av stadens många kaféer för att skjuta upp det obehagliga mötet med den larmande hopen.

Vittnen

Folkliga upplopp brukar spåras i rättsmaterial, ibland också i periodisk press (dagstidningar och annat).³⁷ Det har inte varit möjligt här, eftersom hantverkaruppståndet inte fick några rättsliga följder och dagstidningarna unisont teg om det inträffade.³⁸ I stället är jag i hög grad hänvisad till olika typer av personliga dokument, som dagböcker och memoarer. Ja, sådana finns det ganska gott om, för ett flertal samtida vittnen tyckte sig i efterhand föranlåtna att meddela omvärlden sina oförgripliga tankar om det skedda.

Ingen av dem vars berättelser bevarats också till eftervärlden, iakttog händelsen från någon neutral utsiktspunkt. Men lyckligtvis hade dessa observatörer iakttagit det hela såväl från olika ideologiska utgångspunkter som från skilda platser i rummet.³⁹

Johan Hjerpe blev genom sin dagbok⁴⁰ det folkliga rojalistiska vittnet. Hans position i rummet var först boden på Stortorget, därefter slog han följe med gesällerna. I likhet med andra av det enkla folket som efterlämnat berättande dokument om andra händelser,⁴¹ var Johan Hjerpe dock ingen typisk representant för folket. Det framgår redan av dagboken, men också av andra handskrifter han efterlämnat.⁴² Dock, eftersom Hjerpe var den som stod närmast det folk, vars buller han artikulerade i sina betraktelser, kommer han här att behandlas som ett nyckelvittne.

Rådmannen *Rutger Fredrik Hochschild* har i sina memoarer givit en mycket detaljerad skildring av hantverkaruppståndet den 27 april och kan ses som källmaterialets representant för den mot Gustav III oppositionella minoriteten inom borgerskapet.⁴³ Han ser ut att ha varit ytterst välinformerad, men ännu har jag inte kunnat avgöra om han verkligen var ett ögonvittne till händelserna eller varifrån han fick sina upplysningar.⁴⁴

Polismästaren *Henrik Liljensparre* var å yrkets vägnar praktiskt engagerad i strävandena att genomdriva kungens planer. Liljensparre var på kollisionskurs med sina adliga ståndsbröder och hans retrospektiva partsinlaga från 1797⁴⁵ kräver misstänksam hantering.

Bondeståndet har, såvitt jag vet, ingen företrädare i källmaterialet, men prästerna är representerade genom Växjöbiskopen *Olof Wallqvist* som efterlämnat en berättelse om riksdagen 1789, där några sidor ägnats riddarhusbullret den 27 april.⁴⁶ Wallqvist var en kungatrogen präst, men försökte här ge intrycket av bara villkorlig lojalitet med Gustav III:s högtflygande planer. Hos den uppretade adeln hade han dock svårt att bli trodd, och såvitt dem angick kunde man inte ta Wallqvists ord för sanning.⁴⁷

Utöver *Hedvig Elisabeth Charlottas* dagbok,⁴⁸ som kommer att utnyttjas, återstår så förlorarna på samhällets topp: ridderskapet och adeln. Härifrån ”vimlar” det av bevarade berättelser: ilska uppgörelser med kungens ränksmideri såväl som mer sansade betraktelser över utståndna lidanden. *A L Hamilton* var kanske den mest förbittrade, missnöjd också med sina ståndsbröders medgörlighet.⁴⁹ Också missnöjd, men kanske mindre upprörd, var *Fredrik Wilhelm von Ehrenheim*.⁵⁰ *Gudmund Göran Adlerbeth* fann sig i nederlaget med viss fattning. I varje fall gav han uttryck för ett slags realpolitisk fatalism inför ”öfverlägsenheten af Konungens väld”, även om också han lamenterade över hopens pöbelfasoner och kungens maktspråk.⁵¹ Jag ska till sist också utnyttja ett anonymt och inofficiellt *konceptprotokoll* från överläggningarna på riddarhussalen den 27 april.⁵² Härigenom blir det möjligt att följa förloppet också inifrån riddarhussalen, såväl själva diskussionen som larmet utanför som det uppfattades därinne. Det officiella protokollet meddelar inget om uppståndelsen på torget.

Händelseförloppet

Revolutionshotet

För dem som fick veta något om världshändelserna, låg det nära till hands att likna 1780-talets oro på Stockholms gator vid det pågående förrevolutionära tumultet i Paris.⁵³ Och dagstidningarnas rapporter från utlandet nådde många, i ryktenas tid också människor som inte själva kunde läsa.⁵⁴ Johan Hjerpe kommenterade i sin dagbok fortlöpande vad han tog del av genom dagspressen. Redan i juni 1788 visste han att ”almän resning” fruktades i ”Franckrike”⁵⁵, och på grundval av sitt energiska tidningsläsande förutsåg han att landet var på väg mot en revolutionär omgestaltning.⁵⁶

Säkert var Hjerpe inte ensam om sin profetia. Hos en del svenskar blev oron över den franska utvecklingen dessutom till onda aningar om ett växande revolutionshot också i Sverige. Så t ex skrev Erik Ruuth till kungen i september 1788 om ”mycken gäsning hos Allmogen”.⁵⁷ Han fortsatte:

Altsammans stämmer däruti, att en rewlution synes förestå, som icke är att undwika: Populacen här i Stockholm säges ock wara upprörd.⁵⁸

Elis Schröderheim⁵⁹ tog upp samma tema, också i ett brev till Gustav III. Ett rykte var i svang att kungen med hjälp av Dalregementet skulle öppna bankerna för att få medel till kriget. Schröderheim spann vidare på temat om oron bland "stadens invånare":

Man tror, att en del af pöbel med längtan skulle mottaga tillfället till pillage, och att de i små sammankomster af polisen därtill uppmuntras. Den största delen af stadens invånare vänta en revolt utan att veta hvarifrån, och de börja snart att tänka på både försvar och goda gömställen för sin egendom.⁶⁰

Schröderheims brev innehåller åtminstone två anmärkningsvärda påståenden: först att pöbeln skulle ha uppmuntrats av polisen till plundring, därefter att "stadens invånare" inte visste vilka som tänkte göra revolutionen.

Rådde sådan osäkerhet, som Schröderheims brev ger intryck av? Det är mycket troligt, för spår av fruktan kunde avläsas i alla läger. Till och med Wallqvist var uppenbart skräddad över vad han plötsligt insett att kungen tänkte företa sig; han var stressad av sin egen lojalitet med planer som han först nu började förstå vidden av.⁶¹

Att döma av Hjerpe och resten av vittneskören stegrades det föreställda revolutionsshotet våren 1789 för att kulminera dagarna före riksdagens upplösning. Men vem fruktade vem, eller var alla rädda för varandra? Och hur kunde revolutionsplanerna underblåsas av polisen?

Att den laddade atmosfären hade att göra med den förestående konfrontationen i bevillningsfrågan är alldeles klart, även om den också hängde samman med det färska minnet av kungens "februarirevolution"; man trodde sig veta vad Gustav III var i stånd till. Många anade eller visste att något var i görningen inför ständernas överläggningar den 27 april. I övrigt ändras hotbilden beroende på vilket vittne som anlitas. Här – liksom i Frankrike – var det ännu vid denna tid naturligt att vänta sig såväl kungliga som folkliga revolutioner, ja kanske allra helst kungligt folkliga revolutioner.⁶²

Enligt Hjerpe krävdes källkritisk distans till allt skvaller som var i omlopp: "Jag stod i Boden på Stortorget och wiste af intet mer än lösa ryckten som dageligen flögo omkring hwilcka man ej kunde rätta sig efter". Ändå kunde han inte hålla tillbaka sin rojalistiska tendens; han var säker på att revolutionsshotet kom från den "förskräckliga" adeln.⁶³

Polismästarens minnesbild från 1797 har en tvivelaktig detaljskärpa.⁶⁴ I likhet med Hjerpe utnämnde han – som väntat – adeln till den aggressiva parten 27 april, men raljerade också om dess hastigt avtagande mod inför anblicken av hans "pålitlige och handfasta karlar".⁶⁵

Ehrenheim gav en annan version: han förnekade visst inte att adelsmännen "till största delen gingo bevärade på Riddarhuset", men detta var nödvärn mot en hantverkarpöbel som eggats av lögner att "Massacrera Adeln".⁶⁶

I motsats till Ehrenheim som "gick . . . till Riddarhuset oviss om lif eller död"⁶⁷, var Adlerbeth inte rädd för "den skockade pöbelskaran, föga farlig,

utan ordning och utan anförare”.⁶⁸ Dock var Adlerbeth naturligtvis överens med Ehrenheim om att adeln var det fredliga och hotade ståndet, men enligt honom kom hotet från mäktigare krafter som han trodde skulle ha ”gifvit tecken till ett inbördes krig” om ståndet avslagit bevillningen.⁶⁹

Förberedelser

Många hävdade i efterhand att de redan på förhand vetat vad som var i görningen. Bara Hjerpe, vars dagboksanteckningar var samtida med upploppet, framhärdade i ett slags anspråksfull naivitet och förnekade att han känt till vad som skulle hända. Men med retrospektiv distans till det inträffade föll även han för svagheten att låta eftertanken omvandla vaga förningar till säkra förutsägelser. Tidigast 1792 skrev Hjerpe nämligen i sin historik över Stockholm att ”Nödige anstalter woro tagne”, som skulle ha tvingat adeln att ”beqwäma sig” till bevillningens antagande.⁷⁰ Dessutom, även om Hjerpe i dagboken aldrig medgav att han känt till något på förhand, undslapp det honom ändå redan här att polismästaren var med den 27 april, ja att det var ”genom honom Gesällerna kommo”.⁷¹ Trovärdigheten i Hjerpes samtida aningslöshet minskar också av att Hedvig Elisabeth Charlotta inbegrep bodbiträden(!) bland dem som invigts i dessa ”anstalter” (se nedan).

Vad var det för anstalter? De vanliga: med pengar och sprit skulle polismästaren mobilisera allt löst folk att skynda till kungens hjälp.⁷² Enligt flera ”vittnen” pågick den smutsiga hanteringen långt före mötet om bevillningen. Får man tro George Rudé skulle denna anklagelse kunna inpassas i ett samtida europeiskt mönster: aristokrater tilltrorde aldrig vanligt folk några egna aspirationer. När massorna agerade måste de därför alltid vara köpta av agenter eller konspiratörer.⁷³ Dessa tillvitelser kan alltså, snarare än verkliga vittnesmål, ha varit ett slags betingad aristokratisk reflex på en typhändelse.

Hamilton hävdade att hertigen av Södermanland och till och med kungen ”hela riksdagen anført nattpatruller”. De två sista nätterna före drabbningen skulle de dessutom själva ha farit omkring bland ”Stockholms största slödder” och delat ut pengar.⁷⁴ Men Hamilton skrev med förgiftat sinne och höll inte verkliga iakttagelser skilda från sina upprörda fantasier.⁷⁵ Ja, vad han verkligen erfarit går överhuvudtaget inte att avgöra.

Dock går andra vittnesmål i samma riktning. Hos Hedvig Elisabeth Charlotta hette det att man på ”aflägset belägna krogar” samlade ihop ”den värsta dräggen af gesäller och bodbiträden”. Här söp man dem fulla och ”lockade dem att hålla sig beredda”. Prinsessan beklagade att det i grund och botten snälla folket ”under inflytelse af guldets makt och tillfällig hänförelse” så villigt hängav sig åt våldsamheter.⁷⁶ I snarlika ordalag gav von Ehrenheim sin version av vad som förbereddes. Båda påstod att initiativet var kungens och utpekade Liljensparre som hans verktyg, men framhöll samtidigt att dessa ypperliga konspiratörer hållit sig i bakgrunden för att inte väcka misstankar.⁷⁷ Här fanns ingen plats för

barnsliga fantasier à la Hamilton om en kung som gav sig ut på nattliga äventyr genom Stockholms gator.

Liljensparres indirekta och polisbetjäningens direkta inblandning, särskilt på söndagsnatten den 26 april, återkommer i flera skildringar. I Hochschilds framställning är gesällerna samlade på sina härbärgen hela natten, därför att polisbetjäningen fått order att hålla dem där.⁷⁸ Men enligt Adlerbeth dröjde de sig kvar mer för det generösa flödet av starka drycker och kungligt smicker. Smickret skulle ha gått ut på att ”det var af dessa sina trogna undersåtar, han /konungen/ mot herrarne väntade undsättning”,⁷⁹ hur denne adelsman nu kunde veta det. Själv skulle han naturligtvis aldrig vågat sätta sin fot på sådana farliga ställen.

Antagligen ”extrapolerade” Adlerbeth bara vad som länge varit ett ledmotiv i den gustavianska propagandan.⁸⁰ Det är troligt att samma linjer följdes denna natt, men det hindrar inte att det skedde under den inramning av polistvång, som framskymtar hos Hochschild.

Just denna särskilda blandning av tvång och smicker är intressant som indikation på att maktens män inte visste – och inte kunde veta – var de hade gesällerna. Allt gick visserligen som smort på måndagen, men det hade av och till funnits oroande tecken på att hantverkargesällerna inte var den homogena massa som polisen ville ha den till. Hos Hjerpe figurerar skräddargesällerna som anförare av den rojalistiska folkmassan den 27 april.⁸¹ Men året innan hade överståthållarämbetet beskyllt dem för att maska med krigsleveranserna.⁸²

Om den nervösa dubbeltaktiken speglar attityderna hos överheten, ger samtidigt innehållet i det kungliga smickret ledtrådar till förståelse av mentaliteten hos hantverkargesällerna. Att den kungliga propagandan framhöll betydelsen av gesällernas insatser i en tid när detta sociala skikt höll på att förlora sin betydelse, kan ha haft en psykologisk verkan som jag ska återkomma till (s 256–257).

Natten framskred utan att hopen visade några tecken till uppbrott. Får man tro Adlerbeth fortsatte supandet ända till morgonen.⁸³ Hjerpe tycks mer troskyldig. Hos honom heter det i stället att ”stadens handtwärks-Gesäller hade om afton förut af sine Ålt-Gesäller blifwit till nästa morgon kallade” till sina härbärgen där de nu ”fritt utan betalning” blev bjudna på frukost!⁸⁴

Vad ska man tro? Bestämde drag återkommer i de flesta skildringar. Men det är bara dagboksanteckningarna från Johan Hjerpe och Hedvig Elisabeth Charlotta som klart förefaller samtida med det dramatiska förloppet den 27 april.⁸⁵ De övriga skildringarna är alla antingen tillkomna flera år senare, eller omöjliga att tidsfästa. Det sociala avståndet dem emellan återspeglas i hur olika de uppfattade det skeddade. Just i detta perspektiv är överensstämmelserna mellan deras skildringar intressanta: Hedvig Elisabeth Charlottas påstående att hantverkargesällerna samlades ihop motsvaras av Hjerpes ”aningslösa” bekännelse att de blivit kallade till härbärgena.

Bodbitrådet och prinsessan delade alltså uppfattningen att hantverkargesällerna inte handlade helt på eget initiativ, även om de inte var överens om var utanför denna krets av människor initiativet låg. Sannolikt drog dessa båda ”vittnen” riktiga slutsatser. Att också Wallqvist – ett av kungens allra främsta

propagandaverktyg – ansåg att ”steg var beslutadt”⁸⁶ gör detta än troligare. Där-
emot är det inte avgörande för rekonstruktionen av denna sekvens att Hedvig
Elisabeth Charlottas version går igen hos många andra. Inte heller är det helt
centralt att prinsessans journalanteckning antagligen var samtida med det den
gällde, eftersom Hedvig Elisabeth Charlotta för denna sekvens snarare var en
återberättare än ett sant vittne. Nej, det betydelsefulla i källkonstellationen
bodbiträde-prinsessa är i stället dels oberoendet dem emellan, dels att de kom
till samma resultat från olika sociala och ideologiska utgångspunkter.

Att nöja sig med påståendet att hantverkargesällerna ”inte handlade helt på
eget initiativ” är en eufemism. Var de inte köpta av polisen, helt enkelt? Det är
lätt att tro, särskilt som också Hjerpe såg Liljensparre i vimlet av arbetare. Att
polismästaren som vanligt nekade till varje inblandning förtar inte intrycket.⁸⁷
Hans nekande bör mera ses som en rutinmässig försvarsreflex på ryktessprid-
ningen än som bärande vittnesbörd om hans oskuld. Det är idag ställt utom allt
tvivel och var också i samtiden den allmänna uppfattningen att Liljensparre à la
Lenoir⁸⁸ höll sig med ett nät av kunskapare och inte väjde för mutor då det gällde
att sätta i verket det höga majestätets planer.⁸⁹

Dock, även om gesällerna med sprit och litet pengar lockats att delta i det
rojalistiska upptåget, var det inte *helt enkelt* köpta. Köpta ja, till och med lätt-
köpta, men inte bara för guldet som prinsessan trodde, utan också till följd av
sitt adelshat och därför att upploppet gav tillfälle till riktat utlopp för lagrad ag-
gressiv energi. Om initiativet till aktionen inte kom från gesällerna själva, så
lyckades ändå de mäktiga anstiftarna frigöra ett vilande, på en gång rojalistiskt
och anarkistiskt initiativ hos dem.

Medan hantverkargesällerna satte sig i rörelse mot Riddarhustorget, eller
kanske redan var på plats, vidtogs en del andra mått. Kungen samlade sina för-
trogna på slottet. Bland andra skickade han efter hertig Karl och ”meddelade
honom sin afsikt att personligen närvara vid /ridderskapets/ plenum”.⁹⁰ Från
kungen utgick hemliga, närmast likalydande och egenhändigt skrivna biljetter
till de tre lojala stånden om planerna att överraska ridderskapet och adeln med
ett personligt besök på Riddarhuset.⁹¹

Aktörerna intar sina platser

Bondeståndet visade inte samma entusiasm som borgerskapet över Gustav III:s
krigiska bevillningsanspråk. De var motsträviga,⁹² men tycks samtidigt ha hyst
underdånig respekt för konungen.

Redan från riksdagens första dag utsattes bonderiksdagsmännen för irriteran-
de närgången uppvaktning: man smorde dem med brännvin, tobak och kort-
spel, men satte också polisspioner efter var och en.⁹³ Ändå dröjde det länge in-
nan deras motstånd var helt övervunnet. Så sent som den 24 april var ”Bonde-
ståndet uppe hos k:m: och beswärade sig öfwer Bewillningen”, berättar Hjerpe
i dagboken. Men så kom Gustav ut

och satte sig som en Fader midt ibland sina barn, föreställande dem huru Bevillingen skulle skje & Bönderna gingo därpå glade bort och förbannade Adeln som så nartrat dem.⁹⁴

Detta är naturligtvis bara en bit av Hjerpes saga, av hans romantiska fantasi om den ”merckeliga Riksdag/en/ i Stockholm”.⁹⁵ Gustav spelar huvudrollen, de djärva och stolta gesällerna ”femte rollen” och bönderna är de vilseförda barnen som sittande vid konungens fötter med tindrande ögon varsamt återförs till ordningen.

Det enda vi vet är att Gustav III kallade ståndet till sig och fick det att ge vika.⁹⁶ Ändå är Hjerpes notis intressant för analysen av hans egen uppfattning om skillnaden mellan böndernas mentalitet och gesällernas, men också för hur han positionsbestämde sig själv socialt. Hjerpe distanserade sig å ena sidan alltså från bönderna genom sin nedlåtande anmärkning om dem. Å andra sidan markerade han på andra ställen i dagboken distans till aristokratin, inte bara genom sitt hat till adeln, utan också genom att tillskriva gesällerna egna aspirationer. Hjerpes notis vittnar därför ganska klart om hur nära han stod stadens gesäller och bodbiträden, hur främmande denne outsider än kan ha känt sig för deras uppträdande.

Bönderna hade gett med sig och kunde därför invigas i kungens plan att överraska adeln på Ridдарhuset. Kanske skedde detta inte förrän på måndagsmorgonen den 27 april, då bondeståndet – som präster och borgare – var samlat till plenum.⁹⁷ I varje fall sände Gustav samma morgon en biljett till det ”Redlige Bonde Ståndet” (och till de två andra ofrälse stånden, se ovan s 240) där han meddelade dem sitt

Beslut at Skielf gå upp på Ridдарhusett at til Sistonee försöka om jag eij kan återföra Ridarskapet och Adeln til sin sanskyldiga plikt.⁹⁸

Vi vet inte hur bonderiksdagsmännen reagerade på nyheten om vad kungen stod i begrepp att göra. Men hos borgerskapet heter det enligt protokollet att talmannen lyriskt instämt med Gustavs biljett och ”flere des ledamöter hade de mäst rörande uttryck”.⁹⁹

Hos det församlade prästeståndet utbröt däremot – enligt biskop Wallqvist – närmast panik när de nåddes av kungens budskap.¹⁰⁰ Då prästriksdagsmännen dessutom fick höra om pöbeln som ”sorlade och gjorde buller” på Ridдарhustorget vann

ångesten . . . sådant insteg i synnerhet hos Talmannen, at han svettades, kunde sjelf tänka på ingenting, uphörd med all vidare föredragning, och lemnade ståndet åt syssellöshet.¹⁰¹

Prästerna fruktade att kungen tänkte sätta sig över lagarna och det ville de inte medverka till. Enligt Wallqvist var det just han själv som till sist lyckas samla ståndet ”at skriftligen anmäla . . . bekymmer hos Konungen”.¹⁰²

Wallqvist talade i egen sak och det är omöjligt att avgöra vilket tumult Gustavs biljett åstadkom hos dessa Herrens tjänare, eller vilken roll Wallqvist själv spelade i sammanhanget. Protokollet från prästernas överläggningar den 27 april har inget att meddela i saken, men "ångest" och förlamning kunde ha varit en naturlig reaktion bland prästerna just för att det i detta ögonblick kan ha känts på samma gång omöjligt och nödvändigt att följa sin världslige herre. En viss skepsis antyds ändå genom att prästeståndet markerade sin tillfredsställelse över att bevillningsbeslutet inte skulle vara prejudicerande, en reservation som adeln genomdrivit.¹⁰³

Riksdagsmännen från de lojala stånden hade alltså intagit sina platser och var införstådda med kungens nästa steg. Någon gång under förmiddagen bröt så hantverkargesällerna upp från sina härbärgen. Hjerpe stod i boden på Stortorget, uppfylld av sina vardagliga plikter, när skraddargesällerna tågade förbi. Under sken av aningslöshet kunde han ändå ge exakta besked om episoden: 400 skraddargesäller hade kommit "presise 1/2 12".¹⁰⁴

Det är mycket troligt att Johan Hjerpe själv verkligen såg den marscherande hopen från bodfönstret. Han var otvivelaktigt ett genuint vittne och hans uppteckning sannolikt gjord på bara litet tidsavstånd från det inträffade.¹⁰⁵ Dessutom fanns inga motiv för Hjerpe att tränga bort händelsen från medvetandet. Alla affektiva och normativa skäl talade för att dagens tilldragelser borde läggas på minnet.¹⁰⁶ Däremot var detta välartikulerade bodbiträde säkert mindre aningslös än han låtsades, men detta gjorde honom bara än mer uppmärksam. Han inväntade sina hjältar, som ryktet gått före. Jag *kan tänka mig* att Johan Hjerpe hela morgonen gick i spänd väntan och bara ägnade sina göromål ett förstrött intresse. Otåligt tittade han då och då på klockan och när skraddargesällerna kom bullrande över Stortorget visste han att den var "presise 1/2 12". Men nu kunde han inte bärga sig längre, utan "sprang ut . . . och följde med at få se hwaräst det skulle bära med denna hop".¹⁰⁷

Johan Hjerpe var nu en del av den framvällande folkmassa som andra, skräckslagna, uppretade eller uppmuntrade människor iakttog. Att han fortsatte att betrakta sig själv bara som en utomstående observatör var naturligtvis omöjligt för dessa människor att se; för Hedvig Elisabeth Charlotta tillhörde han bara "dräggan av . . . bodbiträden".

Från alla härbärgen vällde dessa massor in på Riddarhustorget överlastade och bullrande, enligt Hochschild dessutom bestuckna med 24 skilling vardera.¹⁰⁸

Hur många de var och hur massan var sammansatt är svårt att avgöra. Enligt Hjerpe hade "flere 1 000de"¹⁰⁹ samlats. Hedvig Elisabeth Charlotta fick dem till 3 000¹¹⁰ medan Hamilton räknade ända till "10,000 man pöbel".¹¹¹ Vad ska man tro?

I Stockholm kan vid den här tiden inte ha funnits mer än 3 000 skråorganiserade hantverkargesäller,¹¹² men detta är naturligtvis ingen övre gräns för hur många som deltog. Dels kan säkert många lärlingar och en del mästare ha varit med. Dels fanns under 1780-talet mellan fem- och sextusen arbetare inom stans manufakturindustri, arbetare som utöver skrågesällerna mycket väl kan ha

utgjort rekryteringsbas för det rojalistiska upploppet den 27 april, särskilt som manufakturerna var stadda på långvarig tillbakagång.¹¹³ Det förefaller alltså inte alls omöjligt att flera tusen hantverksarbetare strömmade in på Riddarhus-torget denna förmiddag. Troligen utgjorde de en betydande del av yrkeskåren även om det inte kan avgöras om ”nästan all stadens Pöbel”¹¹⁴ var på plats. Viss-het kan inte nås, eftersom inget vittne utförde sina räkneoperationer från någon neutral utsiktspunkt; alla parter hade intresse av att lägga till snarare än att dra ifrån. Att skaffa sig en bild av massans sociala sammansättning försvåras dess-utom av att upploppet inte fick några rättsliga efterräkningar, exempelvis till skillnad från såväl fersenska upploppet 1810 som Crusenstolpe-kravallerna 1838.¹¹⁵

Den brokiga och tusen- eller flertusenhövdade skaran arbetsfolk var inte ensam på Riddarhuset. Enligt flera personer var polismästaren själv där för att leda föreställningen tillsammans med sina polisbetjänter.¹¹⁶ Hos Liljensparre finner man bara tystnad i denna fråga, men han bekände att ”ett visst antal pålit-liche och handfasta karlar” anlåtats som kunde våga en ”bardalek” med den tred-skande adeln om så skulle behövas.¹¹⁷ Allt talar för att Liljensparre fanns på tor-get denna dag, som han gjort ett halvår tidigare då borgare på samma plats rasat mot ”landsförrädiska” officerare på väg till Malmens källare.¹¹⁸ Hamilton me-nade att också hertig Karl varit beredd att rycka in i spetsen för borgarkavalle-riet,¹¹⁹ och hos Adlerbeth heter det att man sammandrog ”gulddragaren Olden-burgs skvadron av stadens kavalleri”.¹²⁰

För den adelsman som ännu inte hunnit förskansa sig inom Riddarhusets väg-gar måste det ha varit en klen tröst att det här och var i denna hotfulla och väp-nade allians av polis och pöbel också fanns en del ”tjänstefolk, beväpnade till sina husbönders försvar”.¹²¹ För vad hjälpte det när denne adelsman ”oviss om ljf eller död . . . skulle passera öfver Riddarehus Torget . . . fullt af Pöbel med fickorne fulle af stenar”?¹²²

Vid middagstid hade alltså aktörerna intagit sina platser: alla stånden var sam-lade till plenum på var sitt håll och folkhopen på Riddarhuset var i full gång med sitt skrämmande. Bara dagens grandiose huvudaktör saknades ännu,¹²³ men då larmet utanför riddarhussalen plötsligt blev öronbedövande starkt borde de församlade adelsmännen ha fattat misstankar, borde de ha förstått att kungen var i antågande buren av jublet från den entusiastiska folkmassan.¹²⁴ Ändå tycks de ha blivit alldeles överraskade, då han oanmäld inträdde.

Upploppet kulminerar och klingar av

Ridderskapet och adeln inledde sina förhandlingar ungefär kl 11.¹²⁵ Diskussio-nen gällde först vissa angelägenheter kring en gåva till hertig Karl. Frågan var ännu inte bilagd då kungen genom sin överraskande entré abrupt avbröt adeln i dess förehavanden.¹²⁶

Gustav III satte sig så i lantmarskalkstolen.¹²⁷ Det var en symbolmättad hand-

ling, för härigenom ville han visa att han kommit till ridderskapet och adeln som en obehäpnad ståndsbroder,¹²⁸ inte som den mäktige kungen. Gustav önskade antagligen att adeln hellre skulle låta sig övertygas av honom än vika sig för vapenskrammel. Uppenbarligen hade kungen ingen riktig tilltro till sin egen övertalningskonst och adeln lät sig till slut snarare kuvas än luras.¹²⁹ Ståndet föll till föga under det dubbla trycket från folkmassans hotfulla närvaro och en maktfullkomlig kung, som i realiteten inte förmådde sänka sig till ”demokratiska” överläggningar med sina höglovliga ståndsbröder.¹³⁰

Då bevillningsbeslutet äntligen var fattat sändes en adlig deputation till de övriga stånden.¹³¹ Kungen återvände till slottet sannolikt åtföljd av ivrigt hurrande människor.¹³²

Saken var nu avgjord; hantverkargesällerna hade gjort sin fosterländska plikt och borde återgå till sina verkstäder. Men det muntra larmet fortsatte flera timmar ännu. Inte förrän vid fyrtiden på eftermiddagen förmåddes hantverkargesällerna lämna Riddarhuset.¹³³ Nu hade polisen tröttnat på dem och svingade sina käppar över ryggarna på dessa människor (se ovan s 235),¹³⁴ vars glada anarki de nyss understött och kanske till och med regisserat. Ungefär samtidigt avslutade ridderskapet och adeln justeringen av mötesprotokollet och adelsmännen kunde lämna Riddarhuset under bittra betraktelser över sitt ömkliga nederlag.¹³⁵

Mycket är osäkert i denna resumé. Vi vet t ex inget säkert om Gustav III:s intentioner med sitt salvelsefulla uppträdande på Riddarhuset; inte heller är det klarlagt om alla prästriksdagsmän lät sig invaggas i samma säkerhet som biskop Wallqvist lät förmoda. Det är också osäkert om hantverkargesällerna verkligen drevs från torget med våld, eller om de till slut bara ledsnade på tillställningen.

I övrigt är sekvenserna rimligt säkerställda så som de redovisats här. Men då har jag gått runt om två besvärliga frågekomplex som är betydelsefulla för analysen av den psykologiska och moraliska dynamiken i upploppet.

Den första frågan gäller hur åktörerna såg på varandra. Vad trodde gesällerna om effekten av sitt buller, hade de tillit till sin förmåga att skrämja de församlade adelsmännen? Och omvänt, tillerkände ridderskapet och adeln den skrämjande hopen någon verklig styrka, övade den något inflytande på dess uppträdande under plenum i riddarhussalen utöver att vara en störande ljudkuliss under förhandlingarna? Kort sagt: hur fördelade sig rädsla och mod på de inblandade?

Den andra frågan rör relationerna inom den tillfälliga och oheliga alliansen av folk och ordningsmakt. Även om initiativet till mobilisering av hantverkargesällerna antagligen togs av polismästaren (och ytterst av kungen) är det långt ifrån klart att han helt lyckades behålla det när väl den folkliga anarkin utbrutit. I hur hög grad hade regissörerna verkligen kontrollen över folkmassorna? Eller omvänt, i vilken utsträckning lyckades dessa människor överskrida gränserna för vad de mäktiga konspiratorerna tänkt sig? Kunde de i någon mån omvandla uppbådet för kung och krig till ett upptåg där de en kort stund agerade ut egna behov?¹³⁶

Låt mig – för att belysa den första frågan – börja ute på torget, där Johan Hjerpe befann sig, lyckligtvis mycket centralt placerad. Han hade nämligen ”uppranglat /sig/ wid galrät af Gustaf Ericsons bild”. I hans medvetna föreställningsvärld fanns inget rum för tvivel. Adeln darrade i skräck inför folkets vrede. Hantverkargesällerna hatade aristokratin lika heligt som deras hjärtan brann ädelt för kungen. Från sin utsiktsplats kunde Hjerpe se hur

Adeln på Riddarhussalen förwånade sprungo up i fenesterna somliga med bleka och somliga med röda ansikten . . . förskräckte öfwer hwad på färde nu war.

I Hjerpes version bidrog gesällerna genom sin närvaro verksamt till den lyckliga utgången. Ridderskapet och adeln insåg att slaget var förlorat och skyndade sig att ”med ja och hurrande /ingå/ i Bewillningen”. Men Hjerpe ”visste” att nederlaget innebar en svår prövning för mången adelsman som satt ”aldeles afbleknad; ja mången skjelfde af onska och måste bita sig i tungan”.¹³⁷

Hjerpe visste naturligtvis inte vad som försiggick inne i riddarhussalen, men han kände till hur det hela slutade. Utifrån denna kunskap fantiserade han ihop en svartvit historia om den ojämna kampen mellan den fega överheten och det modiga folket, lett av sin ädle furste.

För att byta perspektiv måste man överge Hjerpe vid Gustav Vasa-statyn och träda in i riddarhussalen. Det är trångt och bökigt, för hela trappan är fylld av människor och ända in på salsdörrarna skräpar hopen.¹³⁸ Den överhettade aktören Abraham de Broën står främst, omgiven av skomakargesäller.¹³⁹

Utän tvivel kände sig adelsriksdagsmännen påtagligt störda av larmet som tycktes dem tillta och avta på beställning.¹⁴⁰ Några inom den kungafientliga adelsmajoriteten var också snart beredda att ”vika sig för öfvermakten”.¹⁴¹ Men här slutar de omedelbara likheterna med Hjerpes journalanteckningar och bilden compliceras.

För det första är det inte troligt att ridderskapet och adeln främst vek sig för den föregivet fysiska övermakten hos hantverkargesällerna. Säkert kände adeln ett obehag inför deras stenar och inför deras raljanta uppsyn. Men trots att hopen anfördes av polismakten ansågs den alltför usel och oordnad för att i sig själv utgöra en verklig fara. Hochschild trodde att dessa fattiga människor ”af ett ringa antal modigt folk lätteligen kunnat skingras”;¹⁴² samma syn hade Adlerbeth.¹⁴³ Och von Rosenstein hade till och med vågat ropa ”Tyst Ert förbannade Pack” till dem, utan att mötas av ”ett skur med stenar”.¹⁴⁴ Några unga hetsporrar inom ståndet ville också gå ut och slåss med det förbannade packet, men hindrades av de äldre.¹⁴⁵

Nej, faran låg i implikationerna av hantverkaruppbådet. Redan i februari hade kungen demonstrerat sitt konstitutionella lättsinne. Om han nu dessutom kunde sänka sig till mobilisering av stadens värsta slödder, vad kunde man då inte vänta sig av honom? Adeln gav under nödtorftigt konstitutionella former med sig, för att hindra Gustav III att utropa sig till suverän, stödd på de tre övriga stånden och mot bakgrund av ståndets nekande.¹⁴⁶

Men trots att adeln alltså gav med sig, skedde det för det andra knappast med ”ja och hurrande”. Den omedelbara anledningen var i stället att ståndet inte fann några medel att gendriva kungens fräcka vantolkning av hur röstningen utfallit. I salen tycks ha rått vilt tumult och det är möjligt att till och med en majoritet ropade ”nej” på kungens fråga om bevillningen bifölls.¹⁴⁷ När han till slut som yttersta hot förklarade ”den för rikets fiende, som vågade sätta sig emot det redan fattade beslutet”, syntes måttet rågat: ”Bullret fick åter fart och varade en lång stund.” Och ändå fogade sig ridderskapet och adeln slutligen och blev snälla statister i kungens grandiosa spektakel; då han sände iväg en deputation till de övriga stånden gjordes bara lamma protester.¹⁴⁸

Så till den andra frågan om hur väl polisen kontrollerade uppbådet av hantverkargesällar (se ovan s 249). Jag ska här beröra den i korthet, för att ytterligare belysa den i nästa avsnitt. Men låt mig redan här försiktigtvis framhålla det spekulativa i de anmärkningar som följer; det är uppenbart att det empiriska underlaget inte räcker för en tillfredsställande behandling av frågan. Diskussionen här som längre fram syftar snarast till revision av traditionella tolkningsramar på forskningsområdet.

Antagligen var dessa människor på en gång ofarligare för adeln än Hjerpe föreställde sig och farligare än de mest nedlåtande adelsmännen ville tro. Ofarligare, därför att de i hög grad handlade ostrategiskt, dvs utan någon egen plan för hur de skulle betvinga den förhatliga adeln och utan något artikulerat långsiktigt ändamål med sin aktion. Farligare, därför att deras beteende just till följd av sin strategilöshet kom att utvecklas enligt ett slags spontan upploppsdynamik. I detta massammanhang förlorade gesällerna en del av sin normala impuls kontroll och kunde föra varandra längre än under normala förhållanden i uppsluppet våld mot den aristokrati som de med en del av sig själva hatade uppriktigt och djupt.

I jämförelse med andra förindustriella massupplopp var våldet dock litet denna dag. Exempelvis i motsats till både fersenska upploppet 1810 och Crusenstolpe-kravallerna 1838 – som båda slutade med såväl dödsfall som ganska stor materiell förödelse – var den folkliga behärskningen stor i april 1789.¹⁴⁹ Ingen blev illa skadad och de flesta kom undan med blotta förskräckelsen. Ändå fanns vissa likheter mellan dessa tre upplopp just i fråga om den spontana dynamik som utvecklades; dvs situationen alstrade ett våld som bara delvis kan knytas till de särskilda målen med aktionerna.

I samband med upploppet i april 1789 kalkylerade polismästaren sannolikt kyligt och medvetet – eller strategiskt – med de anarkistiska följderna av att samla så mycket folk på så litet område med ett avskytt adelsstånd på så nära håll. Men även om Liljensparre lyckades avveckla hantverkaruppbådet enligt planerna, hade varken han eller någon annan av Gustav III:s förtrogna kontroll över folkmassorna när tumultet pågick som värst.

Så tex lyckades inte Adam Lewenhaupt lugna folkhoppen med en hälsning från kungen att dess hjälp inte längre behövdes. I stället blev Lewenhaupt själv misstänkt för att inte vara ”kungen verkligt tillgiven, då han kom med en sådan

hälsning”.¹⁵⁰ Ett annat exempel kan man finna hos Hjerpe som berättade i dagboken hur en av livdrabanterna vågade sig ut och till och med gav sig på en gesäll. Men strax dansade käpparna på drabanten ”som knappast kom undan i Mademoiselle Maja Lisas Caffehus”.¹⁵¹

Mönstret känns igen från andra episoder i Stockholm åren kring 1789. Det var händelser som sammantagna byggde in ett mått av osäkerhet i konspiratörernas förväntningar på stadens hantverkargesällar, och som modifierar bilden av dem som polisens lydiga redskap (se nedan s 253 f).

Enligt ett vittne skildes folkhopen åt på eftermiddagen bara för att åter samlas till kvällen. Festen var alltså inte över för stadens rojalistiska hantverkargesällar. Ännu en gång skulle polismästaren Liljensparre dra samman sina skaror – denna gång vid Kungliga teatern – till postludium över den lyckliga utgången av dagens händelser.¹⁵²

En antydan till fördjupad tolkning

Jag ska nu samlat diskutera vad som framkommit om mentaliteten hos de inblandade, om vad man kan anta att hantverkargesällerna och Johan Hjerpe relativt oreflekterat tyckte, trodde och ville – eller vad de hade för normativ, kognitiv och affektiv orientering.¹⁵³ Därefter görs ett försök till psykologisk fördjupning av analysen.

De spekulativa tolkningsförslag som här kommer att ges, innebär en viss kritik eller förslag till modifiering av de perspektiv som dominerat forskningen sedan Eric Hobsbawm, George Rudé och E P Thompson i slutet av 1950-talet började studera förindustriella massupplopp.¹⁵⁴

Dessa historiker har sökt påvisa det rationella i sådana upplopp.¹⁵⁵ De har härigenom velat befria den förindustriella massan från det vanrykte den hamnade i genom den tidiga masspsykologin i allmänhet och genom dess grundläggare Gustave Le Bon i synnerhet. För Le Bon var individerna i en folkmassa under ömsesidig hypnos och styrda av primitiva och destruktiva, kort sagt ”irrationella” instinkter.¹⁵⁶ Det är kanske särskilt George Rudé som opponerat mot denna syn. I sina upploppstudier har han – i uttalad motsättning till Le Bon – framhållit att protesterande folkmassor i de flesta fall haft väl avgränsade mål för sina aktioner, anpassat medlen efter målen och utövat ett selektivt våld som träffat fienden och sparat oskyldiga.¹⁵⁷

I dag åtnjuter Rudé’s (Hobsbawm’s och Thompson’s) perspektiv ett brett stöd inom den socialhistoriska forskningen, och snarast är det Gustave Le Bon som råkat i vanrykte.¹⁵⁸ På senare år har dock viss, såväl teoretisk som empirisk kritik riktats mot deras studier av förindustriella massupplopp. Kritiken har gällt såväl massbegreppets vaghet (och andra teoretiska brister) som en del empiriska ofullkomligheter i denna forskning.¹⁵⁹ Så har t ex Robert Holton bl a reagerat mot Rudé’s inskränkning av massstudierna till att i stort sett bara gälla social protest.¹⁶⁰

Trots allt tycker ändå Holton att Hobsbawm, Rudé och Thompson ibland lyckats tydliggöra hur "social protest may co-exist and interrelate with loyalism".¹⁶¹ Här antyder Holton ett perspektiv som jag skulle vilja föra något längre, nämligen till att en och samma massaktion inte bara kan vara på en gång lojal och "illojal", utan också rationell och samtidigt "irrationell". Dvs ett massupplopp måste inte bara förstås mål-medelrationellt, utan skulle också kunna analyseras i relation till sådana behov som aktionen i sig kan tillfredsställa, men som inte direkt kan kopplas till dess uttalade mål. Möjligen skulle man kunna säga att ett sådant betraktelsesätt ligger mittemellan den moderna massupploppsforskningens och den tidiga masspsykologins synsätt, och jag ska nu pröva vad ett sådant perspektiv kan ge i analysen av de hantverkaruppbådet 27 april 1789.¹⁶²

Vad de tyckte och trodde

Normativt sett var gesällerna varma rojalister och anhängare av Gustav III:s krigsansträngningar. Detta hade de gemensamt med Johan Hjerpe. Men de visade mer än han ett öppet hat mot den oppositionella adeln. Detta, inte bara till följd av adelns påstådda förräderi utan också därför att ett gyllene tillfälle getts dem att ohotade skrika ut detta hat; en kort stund hade de chansen att vara på en gång lojala och "illojala" mot samhällets överhet. Att de troligen fick betalt för att demonstrera sina attityder ändrar ingenting här; en rad andra händelser åren kring 1789 stärker i stället intrycket att hantverkargesällerna tyckte vad de tyckte.

Det fanns naturligtvis inga arenor där gesällernas och adelsmännens motsatta uppfattningar kunde brytas i en dialog; och detta föresvävade inte heller det enkla folket som en möjlighet. De fördömde adeln och ville helt enkelt tvinga den att ge efter. Bortsett från att samhället inte gav dem någon annan möjlighet att öva inflytande, var detta hantverkargesällernas oförsonliga, militanta, eller om man så vill intoleranta¹⁶³ uppträdande i samklang med deras allmänna mentalitet.

Dessutom har det framskyntat flera gånger redan (s 244 och 251–252) att myndigheterna inte kunde lita på gesällerna i största allmänhet, även om det gick att dra nytta av deras tuffa omedgörlighet i det förlopp som skildrats här. Frestelsen är stor att göra ett långt mer tillspetsat påstående. Således, mätta efter sina attityder var dessa människor genomgående beredda att använda tvångsmedel för att genomdriva sin vilja, i stort sett likgiltigt vem eller vilka som stod i vägen för dem. Några gånger hade till och med massdomptören framför andra – Henrik Liljensparre – fullt sjå att värja sig inför uppretade hantverkare.¹⁶⁴

De fanns dock en gräns för dessa människors militanta och delvis osammanhängande "rättänkande": de gjorde halt vid kungen. Och detta var ett varaktigt inslag i deras motsägelsefulla mentalitet.¹⁶⁵ Kanske var det därför kungen vid riksdagen, genom eftergifter för borgerskapets krav på inskränkningar i

näringsfriheten, vågade äventyra det stöd han sökte hos stadens arbetare. Mot bakgrund av hantverkets allmänt ökade svårigheter skulle nämligen ett ökat skråtvång ha inneburit sämre chanser för hantverkargesällerna.

Om de maktlösa människorna hittills bara tycktes ha kunnat laborera med militanta, oförsonliga och intoleranta medel – eller inte alls – är det samtidigt tydligt att något sedan flera årtionden var på väg att förändras bland hantverkargesällerna och andra i liknande social position. Den typiske gesällen var inte tolerant, inte religiöst väckt, inte särskilt modern. Men det var typiskt för tiden att toleranta, religiöst väckta, moderna människor kunde återfinnas just bland hantverkarna,¹⁶⁶ eller bland dem närstående.¹⁶⁷ Och detta harmonierade med en stadigt pågående utveckling hos överheten i riktning mot ökad tolerans för människors skilda uppfattningar.¹⁶⁸

Johan Hjerpe var i normativt avseende i stort sett överens med hantverkargesällerna: han blödde för kungen, talade lyriskt om krigsansträngningarna och fördömde högröstat den ”svekfulla” adeln. Samtidigt befann han sig på ett moraliskt avstånd från de hantverkargesällerna vars ”hjaltemodiga” uppträdande han hyllade. Han var just en sådan enkel man, som – kanske av födsel¹⁶⁹ – vunnits för den moderna, toleranta herrnhutismen. Gesällernas uppslupna våld skrämde honom, medan deras stöd till kungen lugnade honom. Därför gav han efter för frestelsen att sälla sig till den framflytande massan, men ”smälte” inte distanslöst samman med den, utan förblev ett slags utomstående och passiv observatör.

Att Johan Hjerpe var en outsider framkommer också på ett annat sätt: han demonstrerade ingen som helst personlig håg till kriget, och detta trots att antagligen många andra bodbiträden frivilligt lät mobilisera sig och trots att han själv uttryckte beundran för dem som hade modet.¹⁷⁰

Hjerpe representerade i en och samma person brytningen mellan moraliskt nytt och gammalt. De olika moraliska koderna ingick inte någon skön förening, utan tävlade om inflytandet över hans sinne. Denna synliga inre konflikt¹⁷¹ skapade ett avstånd till flertalet människor som ungefär befann sig på hans egen sociala nivå.¹⁷²

Som jag redan framhållit fanns dock snäva gränser för detta avstånd, även om det *en passant* kan sägas att avståndet med tiden skulle komma att ökas i takt med Johan Hjerpes blygsamma men otvetydiga framgångar i samhället.¹⁷³

Vore Hjerpe representativ för hela den larmande hopen kunde man säga att hantverkargesällerna inte bara tyckte att adeln måste tvingas ge efter, utan också trodde på sin förmåga att få adeln dithän. Nu var han inte det. Ändå talar en del för att gesällerna i vissa avseenden hade samma kognitiva underlag som Hjerpe för sitt uppträdande den 27 april.

För det första var antagligen Hjerpe trots sitt nekande och utan tvivel gesällerna i förväg införstådda med den roll polisen ville ha dem att spela. De drog den givna slutsatsen av polisens motsägelsefyllda och pockande uppträdande: de behövdes. För det andra var hopen rustad till strid, även om den nu på ”pöbelmånér” var beväpnad med stenar. Slutligen för det tredje vilsefördes den borgerliga allmänheten av den kungliga krigspropagandan, där motgångarna i kriget

förtegs lika effektivt som adeln utmålades som ömklig och feg. Till och med för en så energisk tidningsläsare som Johan Hjerpe förblev den svenska krigsmaktens misslyckanden fördolda, även om han som andra kände till de svåra epidemier som följde i krigets spår.¹⁷⁴

Under mentaliteterna

Jag tror det går att fördjupa analysen av varför hantverkargesällerna kunde mobiliseras den 27 april 1789. På den här analysnivån gäller det allra främst att urskilja gesällernas önskningsar, eller vilka behov de kunde få tillfredsställda genom sitt deltagande och inte primärt vad de tyckte, deras normativa bevelkesgrunder. Analysen avviker till en del från de tolkningsperspektiv som dominerat massupplöppsforskningen de senaste 20–25 åren; den spekulativa diskussionen nedan syftar härigenom till etableringen av nya (eller nygamla) tolkningsramar för analysen av folkliga upplöpp.

Hantverkaruppbådet artade sig till ett slags rojalistisk anarki inom polisiära restriktioner. Denna historiskt särpräglade ”gestalt” gav gesällerna chansen att ladda ur uppdämd psykisk energi, särskilt som det kunde ske utan fara för repressalier. På samma gång kunde de här få uppleva narcissistisk gratifikation just genom att vara kallade att i nödens stund bistå kungen. *Från denna synpunkt* betydde det därför inte så mycket om det uttalade målet med aktionen uppnåddes. Hade det inte gått att betvinga adeln, skulle gesällerna ändå ha fått *affektiv* utdelning för sitt idoga larmande den 27 april. Här finns ett tidlöst tema, som modifierar den socialhistoriska forskningens mål-medelrationella bild av den förindustriella massan.

Ansträngningarna att mobilisera hantverkargesällerna var ett moment i överhetens strategi att få medel till kriget. Omvänt var dessa pockande ansträngningar av strategisk betydelse för gesällernas narcissistiska behovstillfredsställelse. Men själva agerade de utan strategi, och detta i dubbel mening. För det första saknade de någon plan för hur aktionens mål skulle förverkligas. För det andra hade de inget långsiktigt ändamål med sitt deltagande; ja, det är mycket oklart om gesällerna själva ville ut i det krig som de verkade för, trots att detta antagligen måste bli följden av en lyckad aktion.¹⁷⁵ Krigets konkreta orsaker hade de på sin höjd mycket dimmiga föreställningar om. Inte ens den så välorienterade Hjerpe kunde finna några riktigt goda skäl. Det enda han kom på, var att Gustav III sökte strid med Ryssland för att driva fram förrädarna ur den svenska armén!¹⁷⁶ Långsökt och tunt. För stadens arbetare kunde kriget snarast uppfattas som en lockande *fantasi*, fokus för önskan om hämnd för alla möjliga ekonomiska, sociala och ”mentala” oförrätter.¹⁷⁷

Vad som här sagts betyder absolut inte att hantverkargesällerna vid den här tiden skulle ha varit generellt oförmögna att handla strategiskt. Tvärtom har senare års hantverkarforskning visat hur gesällerna – i kamp för sina omedelbara ekonomiska intressen och för att slå vakt om sin ära och status – tidigt förmådde

uppträda mål-medelrationellt. De kunde organisera sig horisonellt och invänta det lämpligaste tillfället att söka strid.¹⁷⁸ Här finns en tydlig överensstämmelse med den brittiska forskningen om förindustriella massuplopp. Men för det första kan sannolikt varje social strid – hur planmässigt den än utkämpas – tillfredsställa olika typer av behov; den har en dubbel innebörd som inte bör förbises. För det andra gällde kampen den 27 april inte omedelbart gesällerna själva, även om deras stadigt försämrade belägenhet hade betydelse för de behov de sökte tillfredsställa denna dag. Men på vad sätt?

Umgängesformerna bland hantverkare var sedan gammalt starkt ritualiserade. Riterna var både en symbolisk gestaltning av bestämda psykiska mekanismer och behov och socialt funktionella.¹⁷⁹ Tex kan dopritualerna vid gesällinitiering ses som en symbolisk gestaltning av grundläggande existentiella trauman – av död och födelse eller återfödelse – samtidigt som de måste ha fyllt en kollektivt identitetsskapande funktion. Utlärningen (gesällkandidaten) skulle genom ceremonin lägga av sig sina gamla lojaliteter och ikläda sig nya. Men han kunde inte göra det på sitt eget sätt, efter eget övervägande, utan bara enligt de strikt reglerade föreskrifterna. Den personliga identiteten var därför just en kollektiv identitet, dvs knuten till gesällens nyvunna sociala roll, och var tänkt att innebära ett brott med hans gamla.¹⁸⁰

De rituella umgängesformerna var socialt funktionella, därför att de tvingade den ofta ensamt vandrande gesällen till klassmässig lojalitet. Denna lojalitet var samtidigt konsensusbärande, dvs innebar att gesällen accepterade sin position i den sociala hierarkin.¹⁸¹ Men i sin sena 1700-talsmiljö var dessa ceremonier en ålderdomlig och särpräglad kulturyttring. Även om ceremonierna här och var levde kvar ganska länge,¹⁸² var de i takt med skråhantverkets långsiktigt ökande svårigheter successivt på väg att förlora sin funktionella mening. Och detta alldeles oavsett att gesällskapens hemliga riter länge bekämpats av myndigheterna.¹⁸³

Den danske historikern C Nyrop hävdade en gång att de danska gesällskapens initiationsriter under 1700-talet spårade ur i sadistisk riktning.¹⁸⁴ Det kan inte uteslutas att samma sak hände i Sverige; det kunde ha varit naturligt för gesällerna att oreflekterat vända sina sociala misslyckanden inåt, att gestalta dem med den stackars utlärningen i rollen som offer.¹⁸⁵ Vad som hände i Sverige vet vi dock inte, eftersom gesällskapens ceremonier här ännu bara är fragmentariskt kartlagda.¹⁸⁶ Det finns ännu inga systematiska belägg för att den ceremoniella sadismen skulle ha ökat under 1700-talets lopp. Den tycks tvärtom ha haft gamla anor.¹⁸⁷

Medlemmarna av varje hantverksskrå byggde traditionellt sin kollektiva identitet bl a på föreställningen att just de var särskilt oumbärliga. De var oumbärliga för medborgarna i allmänhet, men för kungen i synnerhet.¹⁸⁸ Dessutom kunde hantverkaren tycka sig ha unikt inflytande över naturens råämnen: han omvandlade ju själv sitt arbetsföremål och måste inte som jordbrukaren invänta naturens eget verk. Kanske skulle detta kunna förklara att hantverkare ofta an-

litade magiska medel att vinna makt över fiender eller besvärliga yttre omständigheter.¹⁸⁹

Nu höll Stockholms hantverkargesäller dock på att bli umbärliga. Den ekonomiska stagnationen inom skrånäringsen blev ett hot mot deras kollektiva identitet; deras magiska självuppskattning var på väg att rämna. Men just i denna situation dök så chansen upp för hantverkargesällerna att få viss kompensation för sin sårade narcissism: den rojalistiska retoriken gjorde dem åter ombärliga för landet och för kungen.

En del gesäller verkade särskilt yra över sin återvunna men tillfälliga betydelse för nationens öden, och dessa människors uppträdande följde sin egen inneboende dynamik. För de flesta gällde samtidigt – kan man anta – att tumultet på Riddarhustorget gav dem chansen att ladda ur uppdämd psykisk energi oavsett det politiska ändamål de samlats för.

Att förtryckta människohopar gång på gång obstruerat mot överheter trots att kampen varit utsiktslös och nederlaget givet på förhand, skulle kunna knytas till detta, dvs till att sådana handlingar i sig kan ge en ”drift”tillfredsställelse oavsett utgången. Detta talar samtidigt starkt emot att olika typer av rationalistiska, ofta kontraktsteoretiska förklaringar på sociala konflikter skulle vara mer än partiellt giltiga. Så skulle exempelvis varken Walter Korpišs k maktskillnadshypotes eller Barrington Moore Jr:s kontraktsteori vara särskilt användbar till förklaring av äldre tiders massupplopp, eller vid analysen av hantverkaruppbådet 27 april 1789. Ingen av teorierna intresserar sig nämligen för de ”irrationella” konfliktmotiven, utan befattar sig bara med de rationella.¹⁹⁰

NOTER

1. Uppsatsen har skrivits inom ramen för forskningsprojektet "Stockholmshantvernarnas psykologisk-sociala särart på 1700-talet", finansierat av HSFR. För värdefulla synpunkter på en preliminär version vill jag tacka Rolf Adamson, Sven Fritz och övriga deltagare i högre seminarier i ekonomisk historia vid Stockholms universitet.
2. R F Hochschild, *Memoarer I*, Stockholm 1908, s 232.
3. RA, Fredrik Wilhelm von Ehrenheim, *Anteckningar och tankar vol I*, Montgomerys samling E 4806, s 77.
4. Se t ex RA, *Konceptprotokoll över plenum hos adeln 27/4 1789, (Riksdagsacta) 5026*, G G Adlerbeth, *Historiska anteckningar I*, Stockholm 1892, s 156; *Protocoller hos högloflige ridderskapet och adeln wid riksdagen i Stockholm år 1789*, Stockholm 1809, s 937.
5. Hochschild, s 232.
6. Edgren, *Lärning, gesäll, mästarare: hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847*, Lund 1987 s 253, 261–263.
7. Riksdagsordningen föreskrev att riksdag borde avslutas inom tre månader, *Prästeståndets riksdagsprotokoll 1734* (utg A Norberg), Stockholm 1978, s 3.
8. En genomgång av material från 12 skrän för den relevanta perioden har inte gett någonting. KB, *Bokbindareämbetets protokoll 1783–1847* B 591:23, *huvudräkenskaper 1729–1822* B 591:33 och *verifikationer 1653–1791* B 591:35, *Guldmedsämhetets räkningar 1743–1800* B 598:18; NordMA, *Repslagaregesällskapets protokoll och lädräkning 1688–1809*, *Skomakaregesällskapets protokoll 1780–1813*, *Snörmakaregesällskapets verifikationer 1748–1883 och handlingar 1752–1797*, *Tenngjutaregesällskapets protokoll och lädräkning 1687–1854*; SSA, *Bleckslagareämbetets protokoll 1739–1790*, *Garvareämbetets protokoll 1758–1835*, *Kammakareämbetets diverse handlingar*, *Skräddareämbetets protokoll 1777–1787 resp konceptprotokoll*, *Synäls- och knappmakareämbetets protokoll 1744–1796 resp 1703–1822*, *Sämsk- och handskmakareämbetets protokoll 1775–1845*.
9. UUB, *Johan Hjerpes journal* F 824a–b (ca 650 kvartosidor i fortsättningen), JHj, anteckning daterad 27/4 1789.
10. För en annan uppfattning, se R Liljedahl. En gustaviansk handelsbetjänt, *SvD* 20/9 1944. Jfr A Jarrick, *Mentalitetshistoria – parismode eller seriös forskning?*, i *Från vida fält: festskrift till Rolf Adamson*, Stockholm 1987 (b), s 102.
11. Hjerpes *mentalitet* kan ses som följden av normintegrerande klassspecifika sociala erfarenheter. Se A Florén/M Persson, *Mentalitetshistoria och mentalitetsbegreppet*, *Lychnos* (1985), s 193.
12. Tongivande har varit E J Hobsbawm, G Rudé och E P Thompson, vilkas uppfattningar diskuteras nedan (s 252 ff).
13. Se t ex R Karlbom, *Hungerupplopp och strejker 1793–1867: En studie i den svenska arbetarrörelsens uppkomst*, Lund 1967.
14. R Hedman, *Massan vid det sk fersenska upploppet*, *Historisk tidskrift* 89 (1969); T Nerman, *Crusenstolpes kravaller*, Stockholm 1938.

15. E Lönnroth, *Den stora rollen: kung Gustav III spelad av honom själv*, Stockholm 1986, s 51 ff och 161–166.
16. UUB, *Brev från H. Liljensparre till Gustav III*, 5/8 1788, F 504. Jfr RA *Brev från C G Nordin till J M Nordin*, 5/8 1788, F 504. Jfr; RA, *Brev från C G Nordin till J M Nordin*, 4/8 1788, Sjöholmssamlingen, Nordins samling 16; UUB, *Brev från H Liljensparre till Gustav III*, 2/8 1788, F 504; *Dagligt allehanda* 2/8 resp 5/8 1788; *Gömdt är icke glömdt: Historiska bidrag* 12, Linköping 1846, s 36; C G Nordin, *Dagboksanteckningar för åren 1786–1792 i Historiska handlingar* 6, Stockholm 1868, s 58; N Rosén von Rosenstein, *Samlade skrifter* 3, Stockholm 1838, brev till Gustav III 8/8 1788, s 299; S Boberg, *Kunglig krigspropaganda*, Göteborg 1967, s 32 ff; N Staf, *Polisväsendet i Stockholm 1176–1850*, Uppsala 1950, s 133–138.
17. En kort resumé över krigshändelserna finns hos E Reuterswärd, *Kungörandet av Gustav III:s ryska krig 1788–1790*, i *Över gränser: festskrift till Birgitta Odén*, Lund 1987, s 321–324. Se också S Carlsson, *Svensk historia* 2, Stockholm 1970, s 186–197.
18. Lönnroth, s 84 ff.
19. För Lönnroth försvinner alla yttre maktpolitiska motiv i bakgrunden, kvar finns i stort sett bara kungens person. Jag finner den typen av historieskrivning alltför personfixerad. Lönnroth arbetar heller inte i sin framställning med noter. Hans bevisföring kan därför inte prövas bit för bit i källmaterialet. För en mer konventionellt maktpolitisk förklaring av Gustav III:s mål med kriget, se Carlsson, s 186.
20. Boberg, s 16 och 32 ff.
21. Reuterswärd.
22. Detta tycks också vara uppfattningen hos Lönnroth, s 201.
23. Se B Boëthius, *Magistraten och borgerskapet 1719–1815*, Stockholm 1943, s 482–484; Carlsson, s 193–197; E Söderlund, *Hantverkarna* 2, Stockholm 1949, s 230; E F Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa 2:1*, Stockholm 1949, s 557.
24. Boëthius 1943, s 439–503.
25. J Söderberg, *Den stagnerande staden: Stockholms tillväxtproblem 1760–1850 i ett jämförande europeiskt perspektiv*, *Historisk tidskrift* 105 (1985), 162–164; J Söderberg, *Real wage trends in urban Europe, 1730–1850: Stockholm in a comparative perspective*, *Social history* 12 (1987).
26. Boëthius, s 441; Heckscher, *Diagram XXIII och XXXII*.
27. För perioden 1720–1790 är $r_{xy} = -0,96$ för sambandet mellan hantverkarnas andel av den totala taxeringen i borgerlig näring och den totala taxeringen. För referenser se Fig 1.
28. J Söderberg, U Jonsson, C Persson, *Stagnating metropolis: economy and demography in Stockholm 1750–1850*, Stockholm 1984, s 5.
29. Söderberg 1985, s 162; Söderberg 1987, s 169.
30. Heckscher, s 550; Söderlund 1943, s 305 och 310; Söderlund 1949, s 384–385.
31. Söderlund 1949, s 385; Söderlund 1943, s 305 och 310.
32. Hochschild, s 232; Staf, s 152; B Boëthius, *Svenskt biografiskt lexikon* 10, Stockholm 1931, s 385–391, UUB, *Brev från Liljensparre till Gustav III*, 6/8 1790.
33. Det skulle ha varit önskvärt att även dra in Carl Christopher Gjörwell, en av de främsta rojalisterna, som samtidigt förspråkade ökad tolerans mellan människor och hade goda förbindelser med stadens herrnhutare. Han kan ha varit med den 27 april, eftersom han hade en bokhandel just på Riddarhustorget. Men jag har inte skyttat honom i bevarade berättelser som omedelbart inblandad eller sett något från hans egen penna. Boberg, s 143; C C Gjörwell, *Anteckningar . . . , Samlingar utg för de skånska landskapens historiska och arkeologiska*

- förening 3, Lund 1875; RA, C C Gjörwell, *Ödmjukt svar . . .*, Acta Ecclesiastica, II:9 vol 101; S Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: frihetstiden*, Stockholm 1978, s 89; KB, *Brev från C C Gjörwell*, 27/4 resp 1/5 1789, Ep.G 8.
34. Notreferenser till de påståenden som görs under denna rubrik ges med undantag för dem som gäller de ofrälse stånden när de upprepas i nästa huvudavsnitt.
 35. RA, *Borgarståndets protokoll vid riksdagen 1789*, R 1431; RA, *Prästståndets protokoll vid riksdagen 1789*, R 712.
 36. *Sveriges riksdag I:6* (Red N Edén), Stockholm 1934, s 18–24. Här anges felaktigt att borgarståndet efter 1768 sammanträdde i det nya rådhuset (s 21). Citatet ur RA, *Borgarståndets protokoll 1789 R 1431*, s 2 motsäger detta. Av H O Andersson/F Bedoire, *Stockholms byggnader: en bok om arkitektur och byggnader i Stockholm*, Stockholm 1974, bild 1, framgår att börshuset på Stortorget stod färdigt redan 1778.
 37. Så exempelvis Karlbohm; A Booth, Popular loyalism and public violence in the north-west of England, 1790–1800, *Social history* 8 (1983); G Lewis, The white terror of 1815 in the department of the Gard: Counter-revolution, continuity and the individual, *Past & Present*, 58 (1973); C Tilly, *The contentious French*, Cambridge (Mass) och London 1986, s 407–413.
 38. Jfr Booth, s 301.
 39. För kortare framställningar om hantverkaruppbådet, se t ex H A Barton, *Scandinavia in the revolutionary era 1760–1815*, Minneapolis 1986, s 170; S Högberg, *Stockholms historia 2*, Stockholm 1981, s 30–32.
 40. UUB, *JHJ 1788–1792*.
 41. Se t ex C Ginzburg, *Osten och maskarna: En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm 1983 eller E Le Roy Ladurie, *Montaillou: a promised land of error*, New York 1979 (herden Pierre Maury); N Z Davis, *Martin Guerres återkomst*, Stockholm 1985.
 42. KB, J Hjerpe, *Kong. residensstaden Stockholms historiska merckvärdigheter 1252–1792*; LSB, J Hjerpe, *Berättelse om en lustresa sommartiden 1809*; LSB, *Samlingsbok av Johan Hjerpe . . . för diktavskrifter o d*; UUB, *Merckvärdige händelser för alla årets dagar . . . samlade af J Hjerpe*.
 43. Hochschild; B Boëthius 1943, s 469; O Jägerskiöld, *Svenskt biografiskt lexikon 19*, Stockholm 1971–73, s 173–174. Utgivaren av Hochschilds memoarer – Henrik Schück – ansåg honom inte så starkt oppositionell. Se härom Hochschild, s V ff.
 44. Henrik Schück trodde att han fick ”åtminstone en god del af fakta” från bröderna Sparre, Hochschild, s VII–VIII.
 45. *Gömdt är icke glömdt: Historiska bidrag 12*.
 46. O Wallqvist, Berättelse om riksdagen 1789 i *Historiska handlingar 5:6*, Stockholm 1866, s 430–433.
 47. Hamilton, s 134. Även Liljensparre ansåg att Wallqvist ”synes vara Konungen i alt tilgifven”. Se UUB, *Brev från Liljensparre till Gustav III*, 27/1 1789. Se också Boberg, s 138–140; Reuterswärd, s 333. I *Biografiskt lexikon över namnkunnige svenska män 20:1*, Uppsala 1852, s 4–5, är bilden av Wallqvist mer nyanserad. Gjörwell går på Liljensparres linje i sitt försvar av Wallqvist, KB, *Brev till Johan Lidén*, 14/6 1789, Ep G 8.
 48. *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 3*.
 49. Hamilton.
 50. RA, F W v Ehrenheim.
 51. Adlerbeth, s 162.
 52. RA, *Konceptprotokoll över plenum hos adeln 27/4 1789*.

53. Boëthius 1943, s 471.
54. UUB, *Brev från H Liljensparre till Gustav III*, 22/7 1788.
55. UUB, *JHJ*, 27/6 1788.
56. *Ibidem*, för 1788 27/5, för 1789 3/2, och maj (datum oklart).
57. Erik Ruuth stod mycket nära Gustav III. Se *Svenska män och kvinnor* 6, Stockholm 1949, s 418.
58. UUB, *Brev från Erik Ruuth till Gustav III*, september 1788, F 425.
59. Schröderheim var också en kungatrogen person. Se *Svenska män och kvinnor* 6, s 579.
60. *Från Tredje Gustafs dagar*, 1 Elis Schröderheims skrifter till konung Gustaf III:s historia jämte urval ur Schröderheims brevväxling, Brev till Gustav III 17/9 1788. Se också UUB, *Brev från Liljensparre till Gustav III*, 6/12 1788.
61. Wallqvist, s 431–432, där det klart framgår att anteckningarna gällde just april 1789 och inte februari samma år, vilket kunde ha varit naturligt.
62. Jfr Tilly, s 227–231.
63. UUB, *JHJ*, april 1789.
64. *Gömdt är icke glömdt* 12, s 8.
65. *Ibidem*.
66. RA, F W v Ehrenheim, s 76.
67. *Ibidem*, s 77.
68. Adlerbeth, s 162.
69. *Ibidem*, s 162. Att adeln var politiskt hotad ligger det något i. Oppositionella adelsmän satt i husarrest eller fängelse sedan februari, och stadsvakten sköttes av borgerskapets garde. Se Boëthius 1943, s 470; Carlsson, s 194; *Ridderskapets och adelns protokoll 1789*, Petersburg 1789.
70. KB, J Hjerpe, *Kong. residensstaden . . .*
71. UUB, *JHJ*, 27/4 1789.
72. RA, F W v Ehrenheim, s 66–67.; Hamilton, s 127; *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok* 2, s 287; Hochschild, s 142–143 s 287; G Sahlberg, *Svenskt biografiskt lexikon* 23, Stockholm 1980–81, s 40–41 (om Liljensparre).
73. G Rudé, The London 'mob' of the eighteenth century, *The historical journal* 2:1 (1959), s 1–2; G Rudé, *The crowd in history 1730–1848*, New York/London/Sydney 1964, 214–215. Se också Booth, s 301.
74. Hamilton, s 163.
75. Staf, s 152.
76. *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok* 3, s 97–98.
77. *Ibidem*; RA, F W v Ehrenheim, s 77.
78. Hochschild, s 232.
79. Adlerbeth, s 156.
80. Boberg, s 42; Boëthius 1943, s 445–450.
81. UUB, *JHJ*, 27/4 1789. Enligt Hjerpe var det omkring 400 skraddargesällar, en fantasisiffra. 1770 fanns det knappast mer än ca 130 skraddargesällar i Stockholm och näringen befann sig därefter i konstant regress. Se Söderlund 1943, s 312.

82. Reuterswärd, s 326; *Offentliga trycket: 1787 och 1788 års förordningar*, Överståthållarämbets kungörelse 31/5 1788, s 173. Denna osäkerhet kommer igen gång på gång. Se t ex UUB, *Brev från Liljensparre till Gustav III*, 3/2 1792; *Från Tredje Gustafs dagar 1*, Brev från E Schröderheim till Gustav III 21/3 1789, s 284.
83. Adlerbeth, s 156.
84. UUB, *JHJ*, 27/4 1789.
85. Beträffande den sannolika samtidigheten i Hedvig Elisabeth Charlottas dagboksanteckningar, se C Hallendorff, *Svenskt biografiskt lexikon* 8, Stockholm 1929, s 383–392.
86. Wallqvist, s 430.
87. *Gömdt är icke glömdt* 12, s 10–11; *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok* 3, s 98.
88. Om Lenoir, polismästare i Paris vid den här tiden, se R Darnton, *Boken i rännstenen*, Stockholm 1984, särskilt kap 3; Staf, s 198–199.
89. Staf, kap 3; UUB, *Brev från Liljensparre till Gustav III*, 19/5 1787, 7/6 1787, 17/9 1787, 27/4 1788, 21/1 1789, 27/4 1789, 9/9 1790, 21/12 1790; UUB, *Brev från von Axelsson till Gustav III*, 1774, "Projekt till polis i Stockholm", F 498.
90. *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok* 3, s 98.
91. Alla tre var i stort sett likalydande och bär Gustav III:s karakteristiska piktur och ortografi. RA, "Till det Redlige Bonde Ståndet . . ." R 5026, *Borgarståndets protokoll och handlingar 1789* R 1431, s 1602 ff (avskrift) resp R 1432, s 1169 ff (original), *Prästeståndets protokoll och riksdagsacta 1789* R 712, s 968 f (avskrift) resp R 959 (original). Se också Wallqvist, s 430–431; UUB, *JHJ*, 27/4 1789, där Hjerpe nämner att skrivelse också gick till borgarståndet.
92. Carlsson, s 196; Lönnroth, s 203.
93. Staf, s 147. Det är också viktigt att framhålla de viktiga substantiella förbättringar i sin rättsliga ställning bönderna nådde denna riksdag. Se Carlsson, s 194–195.
94. UUB, *JHJ*, 24/4 1789.
95. KB, J Hjerpe, *Kong residensstadens . . .*, 1789.
96. Carlsson, s 196; Lönnroth, s 203.
97. Wallqvist, s 430. RA, *Borgarståndets protokoll vid riksdagen 1789*, R 1431; RA, *Prästeståndets protokoll vid riksdagen 1789*, R 712.
98. RA, R 5026.
99. RA, *Borgerskapets protokoll 1789*, s 1604–1605. Se också Adlerbeth, s 156; UUB, *JHJ*, 27/4 1789. Det fanns dock en kritisk minoritet, som reste samma typ av invändningar som adeln mot den obegränsade bevillningstiden, bl a garvaren Westman. Se härom RA, *Borgarståndets handlingar 1789*, s 1079–1082 och 1099–1100.
100. Wallqvist, s 430.
101. Ibidem, s 431.
102. Ibidem, s 432.
103. RA, *Prästeståndets protokoll 1789*, s 972–974.
104. UUB, *JHJ*, 27/4 1789.
105. I de anteckningar som föregår den 27/4 visar Hjerpe prov på oro och osäkerhet om hur riksdagen ska avlöpa. Dessa måste vara skrivna utan facit i hand, före och inte samtidigt med redogörelsen för upploppet. De anteckningar som ligger efter den 27/4 följer mycket nära vad Hjerpe kunnat inhämta i dagspressen först efter 27/4. Se t ex UUB, *JHJ*, 22/4 och 17/5 1789.

106. Om dessa begrepps användning i den mentalitetshistoriska forskningen, se Jarrick 1987 (b), s 103–105.
107. UUB, *JHJ*, 27/4 1789.
108. Hochschild, s 232. I *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 3*, s 104–105, heter det att kungen utdelade ”en half plåt per man”, vilket efter myntrealisationen på 1770-talet innebar samma sak. Nu gällde att $1/2 \text{ rdr} = 1/2 \text{ plåt} = 24 \text{ sk}$.
109. UUB, *JHJ*, 27/4 1789.
110. *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 3*, s 98.
111. Hamilton, s 164.
112. Söderlund 1943, s 314, anger att antalet hantverkargesällor enligt ståndsstatisiken 1769 var 2867. Enligt mantalslängderna, s 310, var de vid samma tid inte fler än 1489.
113. Söderberg m fl, s 4–6.
114. RA, F W v Ehrenheim.
115. Hedman, s 25–66, Nerman, s 92–95, 106, 115, 122 ff, 184, 192, 198 f, 207, 214 ff, 250, 254 och 280. Jfr Rudé 1964, 198 ff.
116. Adlerbeth, s 157; Hochschild, s 23?; RA, F W v Ehrenheim, s 76–78; UUB, *JHJ*, 27/4 1789.
117. *Gömdt är icke glömdt 12*, s 8.
118. Barfod 1, s 78 ff; *Gömdt är icke glömdt 12*, s 36 ff; *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 2*, s 287; Hochschild, s 142–143; RA, *Brev från C G Nordin till J M af Nordin*, 4/8 1788; RA, *F U von Rosens brev till F Sparre*, 5/8 1788; UUB, *JHJ*, 27/4 1789; UUB, *Liljensparres brev till Gustav III*, 5/8 1788.
119. Hamilton, s 164. Enligt Hamilton fanns också hertig Fredrik på plats med ”sina anhängare”, s 164.
120. Adlerbeth, s 157.
121. *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 3*, s 104–105.
122. RA, F W von Ehrenheim.
123. Adlerbeth, s 157; *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 3*, s 98. Hos Hochschild, s 232, är kronologin omvänd: först kom kungen, därefter samlades gesällerna. Hos Hjerpe är kronologin oklar.
124. Adlerbeth, s 157.
125. Ibidem, s 156; RA, *Konceptprotokoll . . .*
126. RA, *Konceptprotokoll . . .*, s 1–3; RA, F W v Ehrenheim, s 73 ff; Adlerbeth, s 156; Hochschild, s 232; *Protocoller hos högloflige . . .*, s 935–938.
127. RA, *Konceptprotokoll . . .*, s 3; UUB, *JHJ*, 27/4 1789; Adlerbeth, s 157; Lönnroth, s 203.
128. Adlerbeth, s 157.
129. Ibidem, s 162.
130. RA, *Konceptprotokoll . . .*, s 3–5, Lönnroth, s 203 ff.
131. RA, *Konceptprotokoll . . .*, s 4; Hamilton, s 167; Hochschild, s 234.
132. UUB, *JHJ*, 27/4 1789; *Gömdt är icke glömdt 12*, s 10; *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 3*, s 104; Hochschild, s 235.
133. RA, *Konceptprotokoll . . .*, s 5; *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 3*, s 104 f.

134. Hochschild, s 232 ff.
135. Ibidem.
136. Jfr Rudé (1959), s 7; Rudé 1964, s 146 och s 217.
137. UUB, *JHJ*, 27/4 1789.
138. RA, *Konceptprotokoll . . .*, s 5; RA, F W v Ehrenheim, s 77; UUB, *JHJ*, 27/4 1789; Adlerbeth, s 157; *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 3*, s 98–99.
139. Hochschild, s 232.
140. RA, *Konceptprotokoll . . .*, s 4.
141. Ibidem, s 3–4.
142. Hochschild, s 236.
143. Adlerbeth, s 162.
144. RA, F W v Ehrenheim, s 79; Hamilton, s 164.
145. RA, F W v Ehrenheim, s 79; RA, *Konceptprotokoll . . .*, s 5; Hochschild, s 235–236.
146. Adlerbeth, s 162; Hochschild, s 236. Det är naturligtvis långt ifrån säkert att Gustav III mött ett nekande på detta sätt. Men det är troligt att adelsriksdagsmännen fruktade sådana följder, i synnerhet som de redan befann sig i ett underläge bl a genom att stadens vakt anförtrots borgerskapet. För en kortfattad sammanfattning om detta, se Barton, s 163 f.
147. Till och med i de "officiösa" protokollen framskymtar att oenighet rådde. Se *Protocoller . . .*, s 968 ff; *Ridderskapets och adelns protokoll . . .* Se också RA, *Konceptprotokoll . . .*; *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 3*, s 101–102, där tanken framförs att kungen segrade med hjälp av officerare som trängt in i lokalen och röstat olovandes. Enligt Hamilton, s 165, och Hochschild, s 234, var majoriteten emot kungen.
148. RA, *Konceptprotokoll . . .*
149. Hedman, s 19–23; Nerman, s 82, 110–115, 144, 184–196, 211–219, 253, 276 och 288.
150. *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 3*, s 552, not 7. Om en liknande episod, se Staf, s 153.
151. UUB, *JHJ*, 27/4 1789.
152. Hochschild, s 237.
153. För avgränsning av mentalitetsbegreppet och diskussion om de tre här nämnda mentalitetsdimensionerna hänvisas till Jarrick 1987 (b), s 98–105; A Jarrick, Tio teser om hur vi tänker, *Häftet för kritiska studier* 21:1 1988.
154. Se t ex E J Hobsbawm, *Primitive rebels*, Manchester 1974 (1959); Rudé (1959); Rudé 1964; E P Thompson, *The making of the English working class*, Harmondsworth 1977 (1963); E P Thompson, The moral economy of the English crowd in the eighteenth century, *Past & present* 60 (1971).
155. Se t ex Hobsbawm, s 111–112.
156. Om Le Bon, se R A Nye, *The origins of Crowd Psychology: Gustave Le Bon and the crisis of mass democracy in the Third republic*, London and Beverly Hills 1975, s 28, 44, 46, 60–62, 66–71 och 77; S Moscovici, *The age of the crowd; A historical treatise on Mass Psychology*, Cambridge (Mass) m fl orter 1985, part II. Se också S Freud, *Group psychology and the analysis of the ego*, London 1975, s 72–81.
157. Rudé 1964, s 3, 9–13, 198–199, 237, 247–257 och 266.
158. Moscovici, s 49.

159. Se bla Booth; L Colley, *Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750–1830*, *Past & Present* 113 (1986); D E Williams *Morals, markets and the English crowd in 1766*, *Past & Present* 104 (1984); R L Woods Jr, *Individuals in a rioting crowd: A new approach*, *The journal of interdisciplinary history* 14:1 (1983). För upplopp som faller utanför Rudé's ramar, se tex G Lewis.
160. R J Holton, *The crowd in history: Some problems of theory and method*, *Social history* 3:2 (1978), s 219 och 223–224.
161. *Ibidem*, s 226–227.
162. Ulf Jonsson vid ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet, gjorde mig uppmärksam på hur min tolkning skulle kunna relateras till den europeiska massupploppsforskningen.
163. Det ligger inget värderande i användningen av termen ”intoleranta”.
164. RA, *Brev från Isak Askegren till Fredrik Sparre 23/7 1790*, Börstorpsamlingen vol 2, E 2940. Något av samma problem hade Liljensparre i juli 1790, då de Broën var i farten igen. Se UUB, *JHJ* 21/7 1790; UUB, *Brev från Liljensparre till Gustav III*, 6/8. Jfr Tilly om Lenoir, s 225.
165. Crusenstolpe-kravallerna 1838 hade dock på sätt och vis udden riktad mot kungen. Se Nerman, s 15–24, 80, 107 och 163.
166. A Jarrick, *Psykologisk socialhistoria*, Stockholm 1985, s 106–109; A Jarrick, *Den himmelske älskaren: herrhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige*, Stockholm 1987 (a), s 69–76.
167. Jarrick 1987 (b), s 100–102.
168. Jarrick 1987 (a), Inledning.
169. Fadern, skraddaren Anders Hjerpe (1712–1791), var medlem av Stockholms evangeliska brödräfsamling fr o m 1760. SSA, *Nikolais församlingsregister över födelse- och dopböcker*, s 354, respektive *register över dödböcker*, s 447–448; EBAS (Evangeliska brödräfsamlingens arkiv i Stockholm), *Catalog över Ev Brödrasocieteten i Stockholm 1761–1770: C G Ikes tid*.
170. UUB, *JHJ* 13/9 1789; KB, *Brev från Carl Christopher Gjörwell till Olof Wallqvist*, 9/6 1789, Ep G 8.
171. UUB, *JHJ*, bl a 17/5 1789, 27/5 1789 ungefär 31/12 1789 och 21/7 1790.
172. Jarrick 1987 (b), s 100–102.
173. Fr o m år 1800 drev han ett litet silkesrederi (beredning av silkestråd), något han fortsatte med till slutet av år 1821. 1821 köpte han ett frälshemman på ett mantal i Synnerby socken i Skaraborgs län. SSA, Hall- och manufakturriättens arkiv, *kommerskollegii privilegier 1797–1801*, *EIII:5, Matrikel över ledamöter och fabriksidkare 1739–1841*, *DI:1, Fabriksberättelser*, *BIII:40–62*; SSA, Storkyrkoförsamlingen, *husförhörlängd (utflyttningslängd) 1819–1821*, *AI:15*; RA, *Mantals- och taxeringslängder för Skaraborgs län, Skånings härad, Skara fögderi 1822–1827*, *GLA, Synnerby husförhörlängd 1816–1824*, *AI:3, Synnerby flyttningslängd 1818–1859*, *B:1, Skånings härads bouppteckningar 1808–1830*. *FII:23*.
174. Reuterswärd, s 324–326.
175. En del gesäller anmälde sig frivilligt till krigstjänst, men många tycks också ha blivit ”kidnapade”. SSA, ÖÅ Äldre poliskammaren 1789, *Diarier* 21/3, 28/3, 1/4–4/4, 7/4, 9/4, 15/4–17/4, 20/4, 23/4 resp 29/4, *Cia*, ÖÅ Polissekreteraren, *protokoll och registratur*, 28/3, 14/4, 17/4, 24/4 resp en odaterad kungörelse, *BI*.
176. UUB, *JHJ*, 14/8 1790.

177. Jfr Rudé 1964, s 138.
178. Edgren, s 240–258, A Griessinger, *Das symbolische Kapital der Ehre: Streikbewegungen und kollektives Bewusstsein deutscher Handwerksesellen in 18. Jahrhundert, Frankfurt/Berlin/Wien 1981* tex s 145 ff.
179. Jfr J S La Fontaine, *Initiation: ritual drama and secret knowledge across the world*, New York m fl orter 1985, kap 1–2.
180. G Ambrosiani, *Från det svenska skråämbetets dagar*, Stockholm 1920, s 9 och 112–151; G Berg, Behövlingen i Enköpings snickaregesällskap, *Fataburen* (1936), s 201–208; Griessinger, kap 2; S Hansson, *Skråtidens gesäller*, Stockholm 1930, kap 2–3; C Nyrop, *Nogle gewohnheiter*, København 1904, s 7–44; C Nyrop, *Haandværksskik i Danmark*, København 1903, särskilt s 191–206; G Upmark, En gesällbok från 1700-talet, *Fataburen* (1909); N Wessel, *Svenska typografernas historia*, Stockholm och Oskarshamn 1916, s 29–41. Se också KB, *Strödda handlingar till hantverksskånas historia*, B 586. För en diskussion om sociala och utvecklingspsykologiska betingelser för den kollektiva konsensusidentiteten, se J Schlumbohm, 'Traditional' collectivity and 'modern' individuality: some questions and suggestions . . . , *Social history* 5:1 (1980), s 71–89.
181. Edgren, s 240–250; Schlumbohm, s 70–83; P J Öberg, *Minnen från gesällåren . . .*, Landskrona 1873.
182. Edgren, s 253, KB, *Strödda handlingar . . .*, Inventarium över utställning 1849, blad II:14.
183. Ambrosiani, s 9.
184. Nyrop 1903, s 219 ff.
185. För ett sadistiskt exempel, se KB, *Strödda handlingar . . .*, anført ställe.
186. Söderlund 1943, s 313–323.
187. Hansson, s 83 f.
188. Nyrop 1903, s 29 (snickare), 45 (boktryckare), 69 (smeder); Nyrop 1904, s 14.
189. Ett exempel är skyltflyttningen. Se Nyrop 1903, s 124–156. Se också Edgren, s 246.
190. W Korpi, *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen: arbete, fackförening och politik i Sverige*, Stockholm 1978; Barrington Moore Jr, *Injustice: the social bases of obedience and revolt*, London m fl orter 1978, kap 1–3.